

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
KATOLICKÁ TEOLOGICKÁ FAKULTA
Ústav dějin křesťanského umění

Václav Peltan

**Děkanský kostel sv. Bartoloměje
Obraz děkanského kostela na pozadí
vývoje středověkého Pelhřimova**

Bakalářská práce

Vedoucí práce: Mgr. Miroslav Šmied, Ph. D.

Praha 2018

Prohlášení

1. Prohlašuji, že jsem předkládanou práci zpracoval samostatně a použil jen uvedené prameny a literaturu.
2. Prohlašuji, že práce nebyla využita k získání jiného titulu.
3. Souhlasím s tím, aby práce byla zpřístupněna pro studijní a výzkumné účely.

V Praze dne 22. 06. 2018

Václav Peltan

Bibliografická citace

Děkanský kostel sv. Bartoloměje [rukopis]: Obraz děkanského kostela na pozadí vývoje středověkého Pelhřimova: Bakalářská práce / Václav Peltan; vedoucí práce: Mgr. Miroslav Šmied, Ph. D. -- Praha, 2018. -- s. 79.

Anotace

Tato bakalářská práce se zabývá dosud ne zcela zodpovězenou otázkou počátků města Pelhřimova na řečickém panství pražských biskupů a vývoje sakrálních staveb v tomto sídle. Ve starém předlokačním osídlení existoval již od pol. 12. stol. kostel sv. Víta, k němuž počátkem 14. stol. přibyl kostel Matky Boží ve zdech (později při reformaci bylo jeho patrocinium změněno na patrocinium sv. Bartoloměje apoštola). Po značně složitém období husitských bouří a následné církevní reorganizaci kostel sv. Víta na předměstí pomalu ztrácel na svém významu, zatímco kostel v hradbách se plně rozvinul a stal se chrámem farním a později i děkanským. Na základě vlastního výzkumu, doposud nepublikovaných studií a rekonstrukčních modelů, tedy předkládám podobu pelhřimovského děkanského kostela v době založení, tedy na přelomu 13. a 14. stol., v níž s malými změnami setrval až do poloviny 16. stol. Tato stavební fáze bývá v literatuře opomíjena a není ještě dostatečně prozkoumána ani zaměřena. Ve své práci si tedy kladu za cíl tuto výraznou mezeru v poznání pelhřimovského děkanského chrámu doplnit.

Klíčová slova

Pelhřimov, děkanský kostel, 14. století, středověk, raná gotika, bazilika

Abstract

This bachelor thesis deals with the question about the beginning of the town Pelhřimov which belonged to Řečice the estate of Prague bishops as well as the development of religious buildings in this town. In the old pre-location settlement existed from the middle 12th century the church of St. Vitus, to which in the early 14th century was added the church of Virgin Mary In The Walls (during the Reformation was its patrocinium changed to patrocinium St. Bartholomew the Apostle). After a confusing period of the Hussite revolt and the subsequent reorganization of the Church in Bohemia the church of St. Vitus in the suburbs began to slowly losing its importance as a church of Virgin Mary within the walls fully developed and became a the parish

church, later decanal. Based on my own research, unpublished studies and reconstructive models I am presenting the form of decanal church in Pelhřimov in time of founding, at the turn of the 13th and 14th century in which slight changes remained until the mid-16th century. The construction phase is often neglected in the literature, and it is not yet sufficiently investigated nor targeted. This bachelor thesis is supplementing the gap in knowledge of Pelhřimov's decanal church.

Keywords

Pelhřimov, decanal church, the 14s century, Middle Ages, early gothic, basilica

Počet znaků (včetně mezer): 132 169

Poděkování

Mé velké poděkování patří rodině, především mé manželce Kristině a všem, kdo mne při této práci podporovali a poskytli dostatečný prostor a zázemí pro badatelskou činnost.

Díky patří též vedoucímu práce za jasné a citlivé směřování mého snažení.

Obsah

Úvod	7
Použitá literatura a dosavadní bádání	7
1. Historie města Pelhřimova.....	12
1.1. Založení města Pelhřimova.....	12
1.2. Předlokační osídlení.....	13
1.3. První pelhřimovská lokace.....	16
1.4. Druhá pelhřimovská lokace	17
1.5. Postavení města Pelhřimova v rámci řečického panství.....	23
1.6. Město za dob husitských.....	25
2. Vztah pražských (arci)biskupů k Pelhřimovsku.....	27
2.1. Počáteční léta do poloviny 14. století	27
2.2. Arcibiskupové doby předhusitské.....	30
2.3. Konrád z Vechty a doba husitská	32
3. Sakrální stavby města Pelhřimova.....	33
3.1. Kostel sv. Víta.....	33
3.2. Děkanský kostel sv. Bartoloměje.....	35
4. Rekonstruovaná podoba kostela Matky Boží Panny Marie ve zdech	39
4.1. Poloha a exteriér kostela	39
4.2. Presbytář	40
4.3. Hlavní loď.....	42
4.4. Boční lodi.....	43
4.5. Vnitřní uspořádání kostela	45
4.6. Věž.....	45
4.6. Zámecká kaple	47
4.7. Městské hradby	50
5. Církevní správa v Pelhřimově do husitských válek.....	51
Závěr.....	53
Seznam použitých zkratk	56
Seznam literatury	57
Přílohy	62

Úvod

Středověké město a chrám v jeho středu je zcela jistě neodmyslitelnou součástí umělecko-historického bádání v naší zemi i celé Evropě. Popisům a rozborům významných katedrál a slavných chrámů bylo věnováno již nespočet děl, článků a studií, zatímco malé kostelíky lokálního významu stojí jaksi opomenuty stranou většího zájmu badatelů. Přirozeně větší význam má katedrální chrám se všemi náležitostmi a skvostnými kamenickými i vitrajovými dekoracemi vrcholné gotiky, než prostý maloměstský kostel, nicméně nebojím se říci, že takový kostelík se u místních těší úcty a vážnosti stejně jako metropolitní chrám vyvedený ve všech barvách a detailech. Jako pelhřimovský rodák jsem se rozhodl podobně nákladný obraz kostela Matky Boží napsat. V této formulaci je ukryta snaha popsat a vylíčit v následujících kapitolách celkový obraz města Pelhřimova a jeho malého kostela, jenž by odpovídal stavu, ve kterém jej spatřovali lidé kolem rychtáře Konráda na počátku jeho existence až do doby o dvě století později.

Použitá literatura a dosavadní bádání

Souborné práce

Pelhřimovský děkanský kostel jako přirozenou dominantu města neopominula žádná ze souborných a encyklopedických prací, které se tématem historických sídel v Českém království zabývaly. Z nejstarších připomenu *Topographie des Königreichs Böhmen XIV: Taborer Kreis*¹ vzniklou péčí Jaroslava Schallera a vydanou na sklonku 18. století v Praze. Ve stejném duchu pak pokračovaly v 19. století i další práce *Das Königreich Böhmen: statistisch-topographisch dargestellt*² Johanna Gotfrieda Sommera, Ottovy *Čechy*³ a také *Historisch-statistische Beschreibung der Diocese Budweis*⁴ sestavený Johannem Trajerem. Těžištěm prací tohoto charakteru byl především základní popis stavby v tehdejší podobě, případně malý exkurz do její historie, nikoliv tedy detailní rozbor jednotlivých stavebních článků či průběh přestaveb. O to více informací lze nalézt v Soukupově *Soupisu památek*,⁵ kde se uměnímilovná veřejnost mohla poprvé setkat s prozatím nejpodrobnějším popisem všech pelhřimovských chrámů i dalších významných staveb. Žel Bohu, ani tato, byť obdivuhodná práce, se nevyvarovala

¹ SCHALLER 1790.

² SOMMER 1842.

³ OTTO 1892.

⁴ TRAJER 1862.

⁵ SOUKUP 1903.

nedostatků jak po stránce faktografické tak i např. chybného zobrazení kostela v podélném a příčném řezu, jež pro *Soupis* vyhotovil pelhřimovský rodák Eduard Veselý. Nicméně dílo Josefa Soukupa se stalo na další roky základním pramenem k bližšímu poznání pelhřimovského děkanského chrámu a chybné informace a ilustrace z něj jsou bez jakékoliv korekce reprodukovány dodnes. Nápravy své poněkud pokřivené pověsti se bartolomějský chrám nedočkal ani na konci minulého století. Pocheho *Umělecké památky Čech*⁶ i Kučova *Města a městečka*⁷ se sice již nedržely Soukupových zjevných omylů, nicméně úskalí zobecnělých, často smyšlených, nesprávně interpretovaných a také neověřených závěrů je provází taktéž.

Výše jmenovanou soubornou literaturu jsem tedy mohl využít pouze v počátečních etapách, při utváření základního modelu této práce. Pokud se ale má snaha měla ubírat směrem skutečného odborného poznání dějinných a stavebních skutečností, vztahujících se k pelhřimovskému děkanskému kostelu, byl jsem nucen tuto počáteční konstrukci mnohokrát až do základů zbořit, chybnou informaci vyvrátit a podle pramenů a vlastního ověření ji pak zbudovat znovu.

Regionální literatura

Jestliže se jmenovaná souborná díla věnovala okruhu památek celého tehdejšího státu, úkol detailnějšího popisu a rozboru pelhřimovského děkanského chrámu tak připadl na práce regionálního charakteru. Prvním, kdo se tímto tématem začal v zárodku zabývat, byl Václav Petrů, ředitel pelhřimovského gymnázia. Po několika příspěvcích k historii města a jeho památek, publikovaných ve sbornících gymnázia, vydal r. 1901 útlý svazek s názvem *Z pamětí královského města Pelhřimova*,⁸ kde věnoval děkanskému kostelu prozatím jen malý odstavec. Po deseti letech spatřila světlo světa do té doby nejobsáhlejší publikace, vykreslující na 130 stranách malebnou a vzletnou češtinou zanikajícího 19. století město Pelhřimov od jeho vzniku v mlhavých časech středověku, až po maloměstskou idylu před Velkou válkou. Karel Polesný a Zdeněk Wirth vložili do toho díla s prostým názvem *Pelhřimov*⁹ všechny své dosavadní práce a snahy, které pro Pelhřimov a o Pelhřimovu vytvořili,¹⁰ neboť si velmi vážili snahy

⁶ POCHE 1980.

⁷ KUČA 2002.

⁸ PETRŮ 1901.

⁹ POLESNÝ/WIRTH 1911.

¹⁰ Oba autoři se podíleli na ojedinělé studii o Pelhřimovských branách, vydané r. 1909. Viz Karel POLESNÝ: Pelhřimovské brány. Příspěvek ke stavební historii města. Pelhřimov 1909. Déle též Karel POLESNÝ: Kostel sv. Víta v Pelhřimově. Pelhřimov 1940. Karel Polesný, ačkoliv se narodil 25. prosince

místní samosprávy i jednotlivců o zachování historické tváře města, tak jak ji přejali od předešlých generací. Hlavnímu městskému kostelu se zde dostalo zaslouženého místa, s historickým vývojem, výčtem a podrobným popisem všech důležitých stavebních prvků a mobiliáře.

Josef Dobiáš

Zvláštní místo zaujímá ve výčtu literatury o pelhřimovském děkanském chrámu dílo prof. Josefa Dobiáše. Jen velmi málo měst v českých zemích se může pochlubit tak rozsáhlou monografií s bohatým poznámkovým aparátem, jakou je jeho pětisvazková *Historie královského města Pelhřimova a blízkého okolí*, která postupně vycházela v letech 1927–1971. Pro svou práci jsem využil především prvního dílu *Doba předhusitská*,¹¹ popisujícího historii města do r. 1415 a též první části třetího dílu *Doba reformační*.¹² Prof. Dobiáš zde na základě archivního bádání, s využitím množství dostupných pramenů, literatury a svých velkých zkušeností, popisuje dějiny města, jeho okolí, dále jeho staveb i obyvatel. Děkanskému kostelu, přesněji kostelu Matky Boží ve zdech, věnuje částí sice menšího rozsahu, zato všechny informace jsou zde jasné, věcné a především podložené citovanými prameny či vlastním výzkumem. Dosavadní domněnky a nepřesnosti tak uvádí na pravou míru, s ohledem na tehdejší míru poznání dané problematiky. Z dalších Dobiášových prací jmenuji *Příspěvky ke stavební historii děkanského chrámu pelhřimovského*,¹³ vycházejících r. 1924 na pokračování v Týdeníku z Českomoravské vysočiny a příspěvek *Pelhřimovské kostely*, vydaný r. 1932, při příležitosti Eucharistického kongresu v Pelhřimově.¹⁴

Neúnavné dílo Josefa Dobiáše ukončila až jeho smrt 20. ledna 1972 a tak jeho *Dějiny* zůstaly nedokončeny.

Nejnovější výzkum

Z doby relativně nedávné lze jmenovat práce, které se o historii pelhřimovských chrámů, zvláště děkanského kostela nějakým způsobem zmínily, avšak téměř všechna jejich pozornost byla zaměřena na období počínaje renesancí či barokem až do

1880 ve Zbraslavicích, okr. Kutná Hora, vyrůstal v Pelhřimově, odkud pocházeli oba jeho rodiče. Zde vystudoval i všeobecné gymnázium, kde jeho zápal pro pelhřimovské dějiny značně ovlivnil právě Václav Petrů. Stejně nadšení pro výtvarné hodnoty českého historického města s ním pak sdílel i uznávaný historik umění Zdeněk Wirth.

¹¹ DOBIÁŠ 1927.

¹² DOBIÁŠ 1950.

¹³ DOBIÁŠ 1924.

¹⁴ DOBIÁŠ 1932.

současnosti, prvotní středověkou fází kostela zmiňovaly pouze okrajově. V cyklu *Poznáváme Pelhřimov* vycházely r. 1995 na pokračování v duchu Dobiášově články Mgr. Ing. Jiřího Černého o stavební historii děkanského kostela sv. Bartoloměje i dalších sakrálních staveb Pelhřimova, pravidelně se příspěvky k tomuto tématu objevovaly též ve *Vlastivědném sborníku Pelhřimovska*.¹⁵ Jejich autoři – Mgr. Lenka Martínková, Ph. D. a PhDr. Zdeněk Martínek – stáli pak u zrodu nové obsáhlé publikace *Pelhřimov*,¹⁶ vyšlé v nakladatelství Lidové noviny na podzim roku 2014. V jediném svazku zde kolektiv autorů shrnuje zásadní okamžiky vývoje města Pelhřimova od jeho prvních dnů až po jeho vstup do nové doby po pádu komunistického režimu. Děkanskému kostelu je zde věnováno také patřičné místo, zpravidla při výčtu duchovních správců za určité období.

Je tedy více než jasné, že pelhřimovskému děkanskému kostelu sice autoři odborných publikací neupírali jeho čestné místo, ale vyhrazené mezi výčtem ostatních památek či historických událostí. O malou nápravu tohoto stavu jsem se pokusil ve své knize *Posvátná místa královského města Pelhřimova*, vydané r. 2017.¹⁷ Zde se zaměřuji na historický a stavební vývoj jednotlivých sakrálních staveb ve městě, dále zkoumám jejich mobiliář, hmotné zajištění, i pověsti a zajímavosti, které se k dané stavbě váží. Text doplňují aktualizované půdorysy staveb a bohatá obrazová příloha.

Vlastnímu předmětu mé práce, totiž pohledu na středověké městečko a jeho chrámy, se v literatuře dostává jen velmi malého prostoru. Jakýsi náčrt středověkého města a podobu nejstarší stavební fáze mariánské baziliky vytvořili již Polesný a Wirth před více než 100 lety. Jasnějšími obrysy a větší hloubkou poznání přispěl do tohoto díla Josef Dobiáš a současní badatelé dotvořili konečné modelace a zajímavé detaily. Tak pomalu vzniká obraz děkanského kostela sv. Bartoloměje v Pelhřimově na pozadí vývoje středověkého města. Obraz, na němž se podílelo mnoho významných znalců a milovníků dějin Pelhřimova, chci v této práci obohatit o detailní popis a co možná nejvěrnější rekonstrukci malé baziliky Matky Boží Panny Marie ve zdech.

¹⁵ MARTÍNKOVÁ 2004.

¹⁶ MARTÍNEK 2014.

¹⁷ PELTAN 2017.

Rozdělení práce

Práci jsem rozdělil do několika celků. Prvním velkým oddílem je historie města Pelhřimova od prvopočátků několika rozptýlených osad v zákrutu říčky Bělé kdesi na řečickém panství pražských biskupů až k prosperujícímu městu doby předhusitské. Ve druhé kapitole se detailně věnuji tehdejší pelhřimovské vrchnosti – pražským biskupům a později arcibiskupům a jejich vztahu k samotnému městu a jeho obyvatelům. Třetí kapitolou začínám vlastní celek o sakrálních stavbách v Pelhřimově – prvotním farním kostelem sv. Víta a filiálním kostelem Panny Marie. Zde se v krátkosti zabývám problematikou postavení obou chrámů, a následného přenesení sídla farnosti k mariánskému kostelu ve městě. Podobě tohoto chrámu je pak věnována předposlední kapitola, kde s pomocí dostupných pramenů a literatury rekonstruuji co nejuvěrnější podobu této baziliky od prvních let nového města až po předvečer husitské revoluce. V poslední kapitole jsem pak nastínil podobu pelhřimovské duchovní správy v popisovaném období. Celá práce je završena obrazovou přílohou s rekonstrukčními kresbami mariánského kostela spolu s fotografiemi zachovalé raně gotické části baziliky.

1. Historie města Pelhřimova

1.1. Založení města Pelhřimova

Přesnější zprávy a doklady o osídlení okolí pozdějšího Pelhřimova poskytují až 40. léta 12. století. Ve staletích předcházejících patřil pelhřimovský kraj do mocenského vlivu knížat Slavníkovců, jejichž majetek a državy přešly na konci 10. století na vládnoucí rod Přemyslovců.

Na počátku roku 1140 umírá český kníže Soběslav I. a jeho nástupcem byl po dlouhých jednáních zvolen jeho synovec, Vladislav I. Za dobu 32 let jeho vlády došlo mj. k fundaci mnoha mužských i ženských klášterů (např. Doksany, Želiv, Litomyšl, Hradisko u Olomouce, Plasy, Sedlec, Mnichovo Hradiště, atd.) z nichž některé se později staly mocnými a pro dějiny českých zemí velmi významnými. Klášterům pro jejich obživu daroval kníže a pozdější český král Vladislav I. také značné zaopatření.

V roce 1144 také kníže daroval pražskému biskupu Otovi „predium Selev et omnia, que ad ipsum pertinent“¹⁸ – vesměs zalesněnou krajinu při horním toku řeky Želivky, jejíž část, pozdější tzv. Želivský újezd, biskup obratem věnoval nově vzniklému (tehdy ještě benediktinskému) klášteru v Želivě, jež se stal významným centrem této oblasti.¹⁹

Na zbylé části území (kolem dnešní Červené Řečice), zakládali biskupové nové osady – základ pozdějšího rozsáhlého panství, jehož centrem se stal ještě ve 40. letech 12. století bývalý zeměpanský dvorec, nyní tak řečená Biskupská, nebo Velká Řečice. Že pelhřimovský kraj nebyl tehdejšími obyvatelům cizí, dokládá i husté osídlení kolem nedalekého Rynárce, zaznamenané v tzv. Rynárecké listině, vydané při příležitosti vysvěcení tamějšího tribunového kostela, již r. 1203.²⁰ Tento výjimečný doklad o postupu rané kolonizace na Pelhřimovsku obsahuje vyjmenování farního okruhu zmíněného rynáreckého kostela sv. Vavřince s vesnicemi, včetně dnes již zaniklých. Lze tedy říci, že biskup si ponechal to území, v němž se kolonizační činnost již rozvinula a řeholníkům poskytl méně osídlený, lesnatý kraj.

Od poloviny 12. století ostatně v celém hustém hraničním hvozdu mezi Čechami a Moravou bují a rostou dvorce, osady, kláštery a raná feudální sídla. Pohraniční hvozd se tak měnil na důležitý komunikační region.

¹⁸ CDB I, 142, č. 138.

¹⁹ Více o rozloze oblasti želivského újezdu viz zejména DOBIÁŠ 1927, 25–30.

²⁰ CDB II, 30–31, č. 33. Tzv. Rynárecká listina pražského biskupa Daniela II. z 13. června 1203 (orig. se nedochoval, opis z 5. září 1305).

1.1.1. Počátky řečického panství pražských biskupů

Řečické panství, vzniklé po r. 1144, drželo co do velikosti a konsolidace primát mezi ostatními biskupskými državami, jako byl např. Týn nad Vltavou, Týn Horšovský nebo Příbram, a na sklonku své existence na konci 14. století k němu náležela asi stovka vesnic. Celé panství se dělilo na několik správních celků s centrem na starobylém řečickém hradě, kde se nacházelo i centrum církevní správy panství. Toto městečko leží ve vzdálenosti jen 3 km od dalšího významného sídla v tehdejší regionu – mocného želivského kláštera. Asi v polovině 12. století, nejpozději však v 80. letech,²¹ zde biskup Tobiáš z Bechyně založil na místě staršího, patrně slovanského osídlení, nové městečko a vybudoval též i biskupský hrad.²² Církevním centrem byl kostel sv. Máří Magdalény v jihovýchodním koutě náměstí. Dalšími správními centry panství byla městečka Horní Cerekev a Nový Rychnov.²³

1.2. Předlokační osídlení

Na širším okruhu Pelhřimova existovalo několik lokalit, o nichž lze tvrdit, že se staly jádrem pozdějšího města. Tyto osady vznikly s největší pravděpodobností v první fázi kolonizace pelhřimovského údolí v druhé polovině 12. století.²⁴ Obyvatelstvo těchto osad tvořili převážně slovanští řemeslníci a obchodníci, kteří těžili z přítomnosti tzv. Želivské cesty. Tato stará obchodní stezka vedla k Želivu, kde ještě před založením kláštera v r. 1144 pravděpodobně existovalo starší osídlení kolem zeměpanského dvorce.²⁵ Dvorcem se v tomto případě rozumí „vymezený okrsek se souborem obytných a hospodářských budov“²⁶ doplněný o sakrální stavbu. Takovýto dvorec bývá tradičně situován do blízkosti kostela sv. Petra a Pavla, 100 m stranou klášterního areálu směrem k východu.²⁷ V r. 1178 je tato cesta zmiňována již jako „antiqua via, que conducit ad Seleu“²⁸ – tedy stará cesta, spojující centrum českého státu se Želivem. Odtud pokračovala zřejmě dále na jih, směrem k Rynárci, přes nynější Červenou Řečici a Pelhřimov.²⁹

²¹ MARTÍNEK 2014, 57.

²² Tamtéž, 85.

²³ Tamtéž.

²⁴ Jedná se období asi dvacet až třicet let před rokem 1203, z něhož je doložen výše zmiňovaný soupis osad kostela sv. Vavřince v nedalekém Rynárci.

²⁵ CDB I, 142, č. 138. Zde by tomu nasvědčoval tomu termín *predium*.

²⁶ MARTÍNEK 2014, 27.

²⁷ Samotný kostel vznikl až po r. 1144.

²⁸ CDB I, 253, č. 287.

²⁹ DOBIÁŠ 1927, 20–21.

Předměstské raně středověké osídlení Pelhřimova tvořilo tehdy několik malých rozptýlených osad kolem toku říčky Bělé. Neznáme je jménem, neboť zanikla po včlenění do vnitřního města v polovině 13. stol., a názvy, kterými je dnes označujeme, jsou názvy místními a pomístními. Nejstarší osídlení lze tedy hledat v lokalitě Na Hradišti, dále v osadě kolem kostela sv. Víta a snad části Hrnčířské ulice, taktéž i v lokalitě Na Obci, a nelze vyloučit ani možnost předlokační osady u brodu říčky Bělé v prostoru jihovýchodně od kostela sv. Víta, tedy nynějšího Karlova náměstí, či jiné polohy. V následujícím textu se pokusím podrobněji popsat hlavní jádra pozdějšího Pelhřimova.

1.2.1. Na Hradišti

Na starobylé stezce v lokalitě „pod hradem“ existovala již ve 12. stol.³⁰ malá trhov^á osada. Jedna z místních pověstí říká, že prvním stavením v tehdejší Pelhřimov^ě byl dřevěný domek „při samém Hradišti stojící“.³¹ To, že zde opravdu stálo opevněné místo na způsob strážného stanoviště, lze předpokládat již z pomístního názvu místa, které drželo dohled nad nedalekým brodem říčky Bělé. O původní podobě tohoto osídlení nemáme dnes žádné zprávy.

Lokalita Na Hradišti se nachází západně od městského jádra. V současné době zde stojí městský pivovar Poutník, část prostoru zaujímá Děkanská zahrada. Návrší prudce klesá k potoku Bělka (Belka) na severu a k toku říčky Bělé na východ.

1.2.2. Svatovítská osada

Druhá raně středověká aglomerace, osídlená nejpozději v 2. polovině 12. století,³² bývá umístována do okolí kostela sv. Víta a spodní části dnešní Hrnčířské ulice, na severovýchod od nynějšího městského jádra. Ani o této osadě nemáme podrobnější zprávy, je velmi pravděpodobné, že byla křižovatkou stezek, směřujících od severu k jihu, a hlavní komunikace ve směru východ-západ. Zde se nacházel i brod přes tok říčky Bělé.

Stejně, jako si dávný osadník budoval střechu nad hlavou, budoval i místo pro bohoslužby. Tím se stal kostelík sv. Víta, vystavěný na malém návrší. Otázka datování

³⁰ MARTÍNKOVÁ 1996, 1.

³¹ SEDLÁČEK 1931, 275–276.

³² MARTÍNKOVÁ 1996, 2.

jeho vzniku je ale značně složitá a navzdory fungujícímu osídlení od pol. 12. století, je vznik kostela sv. Víta stále kladen až do první poloviny 13. století.³³

Svatovítská osada postupem času začala plnit funkci osady tržní, neboť ležela přímo na trase zmiňované obchodní stezky. V prostoru pod kostelem, kde se cesta rozšiřovala, můžeme hledat zárodek nejstaršího tržiště. Osada s novou funkcí začala postupně kumulovat i ostatní funkce a stala se přirozeným centrem lokálního významu. Obyvatelé místní i přespolní sem přicházeli, aby zde směnili své peníze za potraviny, oděvy a pracovní nástroje, zemědělské obyvatelstvo z venkova sem přinášelo své produkty a odcházelo s peněžní odměnou.

1.2.3. Starý Pelhřimov

V dějinách Pelhřimova nelze opomenout tuto obec, jejíž osudy jsou více než kterékoliv jiné spojeny právě s Pelhřimovem, a jejíž původní účel a vliv na nové osídlení v údolí zůstává stále předmětem bádání.

Z dosavadního výzkumu víme toto: Nejpozději v první čtvrtině 13. století, byla na nedalekém vršku německými kolonisty založena osada (Starý) Pelhřimov. Sídliště, vzdálené od nynějšího městského jádra cca 2 km, má pravoúhlý „kolonizační“ půdorys, a bylo považováno za prvotní lokaci. Jiné doklady, např. značná vzdálenost od vodních zdrojů a také poloha na výrazném návrší, mluví výrazně proti teorii o cílevědomé lokaci, jež se nezdařila, a bylo proto rozhodnuto pro nové osídlení, blízko zmiňované starší (svatovítské) osady v údolí. Dalším nedostatkem je i nepřítomnost duchovní správy a nejsou známy ani žádné záznamy o kostele zde zaniklém.³⁴ V případě Starého Pelhřimova se snad jednalo o starobylou strážní osadu na vyvýšenině při zmiňované zemské stezce, vedoucím od Želiva směrem na jih. K tomuto účelu se Starý Pelhřimov jeví jako ideální místo, neboť „při průměrné dobré viditelnosti je z vrcholu kopce Varty (624 m. n. m.) nad ním kruhová viditelnost až do vzdálenosti 20 km.“³⁵ Jako další účel založení této osady se nabízí proskripcie tamních důlních ložisek. Název Pelhřimov podle všeho přijal od svého lokátora německého původu.

³³ Viz kap. 3.1. Kostel sv. Víta.

³⁴ RDP, 52–54.

³⁵ MARTÍNEK 2014, 60.

1.2.4. Svatovítská osada vysazena na město

V průběhu první poloviny 13. století do aglomerace kolem kostela sv. Víta, této prosperující tržní osady, přicházejí německy hovořící kolonisté, částečně nově příchozí a částečně ze Starého Pelhřimova, a začínají se zde usazovat. Lze se domnívat, že právě staropelhřimovští osadníci přenesli název Pelhřimov (ve variantách *Pilgrems*, *Pilgrims* či *Pilgreims*) na svůj nový domov, totiž tržní osadu při sv. Vítu, která se tehdy značně rozrostla. Právě v této době i pražský biskup rozhodl zasáhnout do osudů svých osad v pelhřimovské kotlině. A tak za episkopátu Jana III. z Dražic (1258–1278), byla tato lokalita vysazena na městečko.³⁶ Vzápětí v 60. letech 13. století pak došlo k rozhodnutí založit a vyměřit v těchto místech novou městskou lokaci. Ta vycházela z původní osady svatovítské, ležící na velmi příhodném místě při soutoku Bělé s potokem Belka (Bělka) a na trase tehdy již značně využívané obchodní stezky. Východní hranou se pak značně shodovala s tokem říčky Bělé.

1.3. První pelhřimovská lokace

Založení nového města, jeho výměra a osídlení bylo zaneseno v lokační smlouvě, jež byla shodná, nebo velmi podobná s listinou, obsaženou ve formulářové sbírce biskupa Tobiáše z Bechyně.³⁷ Do této sbírky byly zařazeny vzory starších listin, vydaných v 60. letech 13. století ještě za jeho předchůdce, Jana III. z Dražic. Zde je uvedena smlouva mezi biskupem a lokátorem „C“ o vysazení městečka na německém právu, o výměře 40 lánů.³⁸ Jelikož se jednalo o vzorec smlouvy, není zde městečko uváděno jmenovitě, výměra 40 lánů by ale odpovídala Horšovskému Týnu, Příbrami anebo právě Pelhřimovu. Další určující indicií je v tomto případě první známý pelhřimovský rychtář a zřejmě i původní lokátor Konrád (lat. Conradus). Tento Konrád je doložen až v letech 1289–1290 v souvislosti s druhou lokací Pelhřimova, a není vyloučeno, že on sám, či jeho předek, stál u zrodu lokace prvotní.

Po staré osadě, kterou včlenilo do sebe, přijalo i nově zrozené městečko název Pelhřimov. Lokátor „C“ stejně jako část obyvatelstva byla podle všeho německé národnosti, původem ze Starého Pelhřimova. Nový Pelhřimov byl zpočátku městem malým a nehrazeným. O jeho rozvržení, uliční síti či veřejných stavbách nemáme žádné zprávy, neboť vše bylo překryto novým horizontem při obnově r. 1289. Místo však

³⁶ MARTÍNKOVÁ 2004, 7.

³⁷ Jan Bedřich NOVÁK: Formulář biskupa Tobiáše z Bechyně (1279–1296), Praha 1903. Dále FTB.

³⁸ FTB, 203, č. 264.

nebylo vybráno bez předchozího uvážení, ale s velkou znalostí, o čemž svědčí jeho poloha mezi místem „Na Hradišti“, na němž se tehdy mohlo nacházet strážní stanoviště, či (zpevněný) srub ze strany jedné, a starou svatovítskou osadou u brodu říčky Bělé ze strany druhé. Pelhřimov vklíněný mezi tato dvě strategická místa se tak zdál méně zranitelný, než kdyby stál osamocen.

Hlavní komunikace městem vedla ve směru severo-j jižním, v samotném městě se pak cesta dělila na dva směry: první vedla dnešní Školní ulicí, přes Masarykovo náměstí k Rynářce bráně a odtud na Rynárec, druhá pak přes brod, později kamenný most, východním směrem a za mostem se větvila směrem k Humpolci a Jihlavě.³⁹

Farním kostelem nového města byl kostel sv. Víta, od počátku obklopený hřbitovem.⁴⁰ Na prostranství pod kostelem se bývalé tržiště přetvořilo na náměstí. Zde se odehrávaly hlavní záležitosti kulturního a společenského života nového města, konaly se tu nadále trhy, ale též veřejná shromáždění a vyhlašování rozsudků. Ve městě fungovala i samospráva v čele pravděpodobně s původním lokátorem a několika přísežníky.⁴¹ Právním statutem města, i společenským a obchodním charakterem se tak Pelhřimov začal pozvolna odlišovat od okolních osad. Relativně poklidný život mladého města ale neměl dlouhého trvání.

1.4. Druhá pelhřimovská lokace

Nové město, čítající tehdy jen několik desítek obyvatel,⁴² bylo silně vypleněno počátkem 90. let 13. století v bojích, které zachvátily téměř celý jihočeský region. Na sklonku 13. století, roku 1278, umírá král Přemysl Otakar II., a záhy po něm i biskup Jan III. z Dražic. Jeho nástupcem byl zvolen Tobiáš z Bechyně z rodu Benešovců, jenž se později stal důležitou postavou v osudech města Pelhřimova, a bude dále zmiňován. Nový biskup nakonec volbu s mnohým zdráháním (*se neminum refutanete/m/*)⁴³ přijal, ačkoliv mu bylo jasné, že nadcházející doba nebude šťastná jak pro biskupský úřad, tak pro celý český národ. Silný vládce byl mrtev a země rozvrácena. Za sedmiletého Václava, následníka trůnu, vládne jeho strýc Ota V. Braniborský, který mladého

³⁹ DOBIÁŠ 1927, 20–21, pozn. 60.

⁴⁰ Hřbitov se poprvé zmiňuje až r. 1467, ačkoliv není pochyb, že existoval mnohem dříve. Viz DOBIÁŠ 1950, 202.

⁴¹ MARTÍNEK 2014, 90–91.

⁴² MARTÍNKOVÁ 2004, 8.

⁴³ FRB II, 335.

královici i s jeho matkou tajně odvezl z Prahy na Bezděz, kde je násilně zadržoval. Po složitých jednáních, kdy biskup Tobiáš vystupoval jako čelný představitel země, se pak Václav II. r. 1283 ujímá vlády, avšak pod silným vlivem manžela své matky, Záviše z Falkenštejna. Boje o přízeň panovníka tak záhy rozdělují českou šlechtu na několik soupeřících stran, které proti sobě povstávají i mečem.

Tvrký úder tohoto meče měla záhy pocítit i pelhřimovská osada, neboť když roku 1289 král Václav II. obvinil pana Záviše ze zrady a úkladů, k jeho uvěznění mu dopomohl právě biskup Tobiáš z Bechyně. Pomsta Závišových stoupenců se následně obrátila na města v biskupově držení, a tak byl i Pelhřimov vypleněn Vítkem z Hluboké a jeho společníky – Hroznatou z Úžic a jeho syny Arnoštem, Budivojem a Jencem.⁴⁴ Město a jeho okolí postihlo toto zločinné řádění ještě téhož roku, a nebylo samo, podobný osud stihl např. Týn nad Vltavou, Chýnov nebo Počátky. Záviš z Falkenštejna byl nakonec r. 1290 pod hradem Hluboká popraven a ani ostatní strůjci nepokojů neušli spravedlivým trestům.

Prostí lidé, tváří v tvář zkáze svých domovů, které před nedávnou dobou postavili, byli teď ještě více odhodláni si svá obydlí znovu zbudovat a chránit.⁴⁵ Ve snaze těmto nepřístojným výbojům zamezit, si majitel tehdejšího Pelhřimova, zmiňovaný biskup Tobiáš z Bechyně, vymohl na králi, aby v odměnu za utrpěné škody směl opevnit svých pět předních měst – Příbram, Roudnici, Rokycany, Týn nad Vltavou a Pelhřimov - spolu s tím také několik vybraných kostelů a hradů na svém panství.⁴⁶ *Formulář biskupa Tobiáše z Bechyně* nám zachoval tři listiny, vztahující se k těmto událostem, z nichž je patrná další velice závažná skutečnost, a to, že se jednalo o skutečnou obnovu již existujícího a fungujícího osídlení, a nikoliv o vysazení nového města, jak se domníval např. J. Dobiáš a po něm do nedávné doby i další historici.

Z první listiny se dozvídáme o výše zmiňovaném vyplenění Pelhřimova na jaře r. 1289.⁴⁷ Druhá listina hovoří o tom, že biskup Tobiáš uzavřel s rychtářem Konrádem (*Conradus iudex*), a přísežníky Kristiánem a Jindřichem (*Christianus et Henricus iurati*

⁴⁴ DOBIÁŠ 1927, 107, pozn. 133.

⁴⁵ Není jisté, zda se v případě Pelhřimova jednalo o jeden mocný útok nepřátel, nebo o sérii menších nájezdů. Pro druhou možnost by svědčilo i sdělení pelhřimovského biskupa Tobiášovi, kde si stěžují na dlouhodobější útisk. FTB, 176, č. 231: „...quod pauperes nostri a multis retroactis temporibus per inimicorum hactenus diversimode sunt oppressi...“

⁴⁶ DOBIÁŠ 1927, 110.

⁴⁷ FTB, 178, č. 235. Biskup Tobiáš zde informuje krále Václava II., že Vítek, bratr Záviše z Falkenštejna, se syny Hroznaty z H(usic) vyplenili a spálili Pelhřimov, „Pilgrimow, opido forensis eposcopatus nostri exercuerunt per ignis incendium et rapinas“, dále Týn nad Vltavou a 7 vsí, a svou kořist odvěkli do Budějovic.

ipsus civitatis) smlouvu, že do čtyř let osadí město novými lidmi a opevní jej kolovou hradbou (palisádou) a příkopem (*infra idem tempus bonis hominis locare et ipsam plancis circumidare*).⁴⁸ Třetí listina pak zachycuje odpověď pelhřimovských. Zde se rychtář Konrád spolu s přísežníky Kristiánem, Jindřichem, Bedřichem, Heřmanem a Petrem (*Christianus, Henricus, Frid[ricus], Hermannus, Petrus iurati*) zavazují, že během čtyř let osadí a opevní město, ve kterém žijí (*civitatem Pilgrimow, in qua residemus*).⁴⁹

A tak jako bájný pták Fénix povstalo opět ze svého popela i nové opevněné město – „Pilgrimow, cum spolio Pilgrimouensi“, v němčině uváděné jako „Pilgrems, Pilgrams“ či „Pilgrims“, v latině potom „Pilgramium“ nebo „Pilgramiensis.“

1.4.1. Život v novém městě

Obě města (kolem kostela sv. Víta, i nově obnovené) brzy splynula v jeden celek, který měl svého pána a městská práva (trhové, mílové a várečné),⁵⁰ mezi nimiž nejvyšší důležitost mělo právo samosprávy. Prvním doloženým rychtářem byl zmiňovaný Konrád, reprezentant biskupské vrchnosti a zároveň starousedlík a zdejší občan. Pelhřimov se brzy po svém založení stal obcí (*civitas*) a jeho obyvatelé občany, měšťany (*cives*). Ti si ze svého středu mohli volit zástupce, kteří je reprezentovali před vrchností – přísežníci, posléze konšelé. To byl také první znak toho, čím se středověká obec stávala po právní stránce městem, tzv. městem institucionalizovaným (v něm. *Rechtsstadt*).

Města se svou městskou radou se stávala takřikajíc enklávami, oázami práva v panstvích šlechticů, kde platilo jediné právo, a to právo silnějšího – tedy pána. Pokud například pán zabil sedláka, který byl jeho poddaným, soudní řízení neprobíhalo vůbec. V případě, že pán zavinil smrt sedláka, který byl poddaným sousedního šlechtice, pak soud sice proběhl, nikoliv však z pohnutek humánních, které by mu kladly za vinu smrt člověka, ale pouze kvůli úbytku pracovní síly, který svým jednáním způsobil. Když si ovšem dotyčný viník přivedl k soudu několik vážených mužů, většinou 10 až 12 okolních šlechticů, kteří mu dosvědčili přísahou, že tento zločin nespáchal, pak zůstal

⁴⁸ Tamtéž, 175, č. 231. Biskup jim za to slibuje osvobození po čtyři roky od svátku bl. Jiří od všech dávek, krom všeobecné berně královské. Kdykoli by však přijel biskup se svými lidmi do Pelhřimova, budou měšťané povinni poskytnout biskupovi a jeho průvodu snídani, oběd, nocleh a obrok. Není ale jisté, zda biskup Tobiáš toho práva k ubytování a zaopatření pro sebe a svůj doprovod ve „zvláště svém“ městě Pelhřimově někdy využil.

⁴⁹ Tamtéž, 176, č. 232.

⁵⁰ MARTÍNEK 2014, 90.

nepotrestán. Stávalo se tak často dokonce navzdory tomu, že pána při činu vidělo několik desítek svědků, žel Bohu z řad poddaných.

Hojně rozšířeným názorem pak je, že druhým znakem středověkého města jsou jeho hradby. Není tomu tak. Některá města staví své kamenné hradby dokonce až začátkem 16. století, ač není pochyb o tom, že by měla status města dávno před tím. Za důležitý znak středověkého města lze tedy považovat prostorové odlišení objektů profánních a sakrálních.

Vznik samotného kostela v časech středověku byl podmíněn různými okolnostmi, většinou se tak stávalo v místě systematického osídlení, výnosného natolik, že může z desátků živit jednoho klerika. Ve městech pak dávala vzniknout kostelu zakládací listina obce nebo udělení práv. V centru takové obce stál tedy farní kostel s tzv. kostelním dvorem (*atrium ecclesiae*), což byl ohrazený prostor kolem sakrálního centra, který sloužil jako hřbitov a také společný prostor, kde se scházeli místní obyvatelé. Tak se stávalo zejména při pořádání výročního trhu. Sedláci z okolních vesnic sem přicházeli při slavnosti patrona kostela, odevzdali místnímu faráři desátek ze své úrody, a co jim zbylo, prodali na trhu, pořádaném právě na prostranství okolo kostela. Od určitého okamžiku začala tato činnost místnímu duchovnímu vadit, neboť trh sebou nesl přítomnost nejen handlířů a kupců, ale i různých zlodějů a žen pochybné pověsti, v neposlední řadě pak dobytka, který kostelní nádvoří znečišťoval.

A tak farář protestoval u konšelů dotyčného města, aby se pořádání výročního trhu přesunulo na jiné místo — na náměstí (*forum*) a nesetrvávalo nadále v bezprostřední blízkosti farního kostela, *de facto* mezi hroby.

Právě ve chvíli striktního odlišení prostor sakrálních (určených výhradně k potřebám církevním) a světských (prostor profánního užívání), se město v dobách středověku definitivně odlišilo od okolního venkova.

1.4.2. Vzhled nového města

Při vyměřování nového městiště bylo využito části západní zástavby starého sídla, hlavní část, tzv. vnitřní město však byla orientována již ne podél toku Bělé, ale v ose západ-východ. Podle smlouvy bylo město zanedlouho obeháno hradbou a vznikla zde také dvě náměstí, každé na trase jedné ze dvou hlavních cest kolem sv. Víta. Větší náměstí se nacházelo v místech dnešního Masarykova náměstí, menší nezastavěná plocha vznikla při cestě od sv. Víta dolů, směrem na Humpolec a Jihlavu. Podle velkého

náměstí byla také rozměřena síť ulic a místo pro domovní parcely. Ty byly rozděleny zhruba po půl lánu na každého usedlého, tedy asi 80 hospodářských celků.⁵¹ Předměstí zůstalo nadále zachováno, neboť část původních osadníků, jež přežila nájezd Vítkovců, se nechtěla přestěhovat do vnitřního města a zůstala ve svých původních domech. Těm tedy zůstalo městské právo, třebaže nebyli součástí města nového. Odtud nejspíš pramení skutečnost, že až do doby předbělohorské se v Pelhřimově nečinil téměř rozdíl mezi měšťany ve vnitřním městě a z tzv. Pražského předměstí, při cestě směrem na Řečici a dále Prahu.⁵²

1.4.3. Rozvoj města

Následujících dvacet let využilo nové město k rozvoji a zdokonalení svého opevnění, což se velmi osvědčilo při nových nepokojích v zemi po vymření přemyslovského rodu r. 1306 a nástupu Lucemburků. Situace, která nastala, byla jen opakováním scénáře z předešlých desetiletí.

Pražský biskup Jan IV. z Dražic stál věrně při králi Janu Lucemburském proti části odbojné šlechty, a tak se Pelhřimov stal terčem pomsty Viléma z Landštejna, který r. 1317 či 1318 vyplenil svatovítské předměstí a oblehl samotný Pelhřimov. Zda jej dobyl, nebo ho nový fortifikační systém a biskupova exkomunikace a interdikt od tohoto záměru odvrátily, není zřejmé.⁵³ Válečné události se ve městě přece jen projevíly a tak záhy Arnošt z Pardubic výrazně přispěl k tomu, aby se Pelhřimov znovu zalidnil, jak je patrné z následného výčtu berně a živností. Většina jmen zde uváděných je na první pohled německých či alespoň německy znějících, což je dobrým dokladem přílivu především německy mluvícího obyvatelstva z Bavorska a Rakous, které např. roku 1379 tvořilo až dvě třetiny obyvatel města, uváděného tehdy výhradně německy „Pilgrems“. Vlivem českého okolí pak postupem času dochází k jeho počestění, které vrcholí za doby husitské.

Zlatý čas rozkvětu nového Pelhřimova přišel za vlády císaře a krále Karla IV., jehož domácí kaplan, Mikuláš Děpold (Děpoldův), byl shodou okolností rodákem pelhřimovským.⁵⁴

⁵¹ MARTÍNKOVÁ 2004, 9–13.

⁵² MARTÍNEK 2014, 69.

⁵³ DOBIÁŠ 1926, 1.

⁵⁴ MBV III, 73, č. 103. Zde zmiňován jako „Nicolaus quondam Dipoldi di Pilgrems presbyter Pragensis, rector parochialis ecclesie in Novo Foro Wratislaviensis dioc., in iuro canonico bacalarius, serenissimi princeps K[aroli] Romanorum imperatoris capellanus, familiaris domesticus et comensalis [...]“. Dále též 74, č. 104, 179–180, č. 287.

Rejstřík berně (daně) z roku 1379⁵⁵ a urbář pražského arcibiskupství z r. 1390⁵⁶ nás informují o zajímavých podrobnostech o vzrůstajícím městě. Pelhřimov tehdy nakládal se základním majetkem, čítajícím 40 lánů polí, luk a lesů, což z něj činilo největší a nejbohatší město celého řečického panství, které v okolí až 40 km nemělo konkurenci v sídle, jež by se mu vyrovnalo velikostí a hospodářským významem.

Nejbohatším ve městě byl farář, který vlastnil 4 lány, 7 a půl podsedku a mlýn. Po něm, mocí svého úřadu, byl nejvlivnější rychtář, oficiální zakladatel (*locator*) nového města. Jemu dědičně náležely 2 svobodné lány, jedna krčma a třetina všech soudních pokut. Z ostatních měšťanů stojí na prvním místě jakýsi Henslin Niger, majitel jednoho a čtvrt lánů, krčmy a pivovaru. Celkem činí úplný výčet 37 vlastníků půdy v novém městě a 47 ve starém městě s předměstím, dohromady tedy 84. Vedle měšťanů zde byli tzv. podsedci, kterým bylo též popřáno místo, i když nedosáhli plnoprávnosti měšťanů. Počítá se jich 50 ve městě a 34 na předměstí, takže roku 1378 měl Pelhřimov ve městě 87 a za hradbami 81, tedy dohromady 168 obytných stavení a hospodářských celků. Další přírůstky do města se musely obracet na obvod města, a tak se ke starému městu se sv. Vítem druží domy okolo Kamenného mostu.⁵⁷

1.4.4. Řemesla a živnosti

Co dále výrazně odlišovalo Pelhřimov od venkova a vytvořilo z něj hospodářský střed širokého okolí, byla řemesla a živnosti. Ostatně znakem středověkého města bylo, že hlavní činností obyvatel není zemědělství, ale řemesla a obchod.

Podrobné zprávy o živnostech zachovány nejsou, víme však, že například k r. 1390 bylo ve městě počítáno míst výčepních (krčem) ne méně než 50 (oproti 43 v roce 1378), 18 masných krámů a 4 chlebné, 4 sladovny a 12 domů vařících pivo. Pekaři jsou připomínáni počtem 10, stejný počet byl ševců, všichni zmiňováni jmenovitě. Dále bylo ve městě 25 soukeníků a 13 postřihačů a tkalců. Kováři zde byli tři, koláři rovněž tři. Náhodně jsou pak jmenováni i koželuh Pessel, nožíř Nikel, kožešník Fenczel, sklenkář Mikes, povozníci Mertl a Petr a hajný Symon. Město zásobily tři mlýny, byly zde i veřejné lázně, které vlastnil Bertel Hager.⁵⁸

⁵⁵ DRC, 313–460.

⁵⁶ DRC, 92–150.

⁵⁷ DRC, 383–388. Též POLESNÝ/WIRTH 1911, 10.

⁵⁸ DRC, 360–388. Též POLESNÝ/WIRTH 1911, 11.

1.5. Postavení města Pelhřimova v rámci řečického panství

Pelhřimov té doby měl v rámci celého panství význačné postavení. I když neplnil funkci správního centra dané oblasti, vyvinul se v sídlo, jež se spolu s Řečicí vymykalo ze systému hospodářské a veřejné správy. Obě tato města měla svou vlastní strukturu a jistou míru samosprávy, která v čele s purkmistrem a konšely začínala pozvolna vyhraňovat své postavení vůči tamním rychtářům. Poddaní z Řečice ani Pelhřimova také jako jediní na celém panství nechodili na robotu, ani místo ní neodváděli žádný poplatek.⁵⁹ Je tedy zřejmé, že pouze tato dvě sídla měla ryze městský charakter, odlišný od venkovských sídel i menších městeček na panství.

V tomto období, na konci 14. století, se bohaté a lidnaté řečické panství, rozkládající se na území téměř 370 km², „vyrovnalo leckterému knížectví Svaté říše Římské.“⁶⁰ Kromě zmíněných hrazených měst Řečice a Pelhřimova zde byla také tři městečka Vyskytná, Nový Rychnov a Dolní Cerekev, trhová ves Nová Cerekev, dále pak 60 – 80 vesnic.⁶¹ Od poloviny 14. století se mezi všemi těmito sídly začal profilovat Pelhřimov, nikoliv jako centrum správní, ale jako centrum kulturní a hospodářské.

Základní funkcí Pelhřimova byla funkce tržní. Nejpozději od konce 13. století se zde konaly trhy městské, později i výroční.⁶² Nezanedbatelný byl i obranný potenciál města, jehož dřevěné a později kamenné hrazení se několikrát dobře osvědčilo.⁶³ Pro rozsáhlejší okolí města byla významná i existence tamního farního centra při kostele sv. Víta, s nímž byla spojená i funkce vzdělávací. Zmínka o rektorovi kostela indikuje přítomnost také farní školy vedené školním mistrem, a to nejpozději od pol. 14. století.⁶⁴ Své zastoupení zde nacházelo několik desítek různých oborů a činností lidské dovednosti, nejvýznamnějším se na dlouhá staletí stal cech soukeníků a s ním související obchodní činnost.⁶⁵ K rozvoji města výrazně přispěla i poloha při důležitých komunikacích – železnice cestě ve vrcholném středověku, dále pak spojení s arcibiskupským dvorem v Praze a dalšími významnými městy v Čechách i na Moravě v pozdním středověku.

⁵⁹ MARTÍNKOVÁ 2005, 35.

⁶⁰ DOBIÁŠ 1927, 149.

⁶¹ MARTÍNEK 2014, 78–79.

⁶² Viz např. požadavek biskupa Tobiáše při druhé městské lokaci r. 1290, aby do města byli přivedeni „homines forensibus.“

⁶³ Viz nájezd Vítka z Landštejna r. 1317 nebo 1318.

⁶⁴ DOBIÁŠ 1927, 256 a 380.

⁶⁵ Viz DRC, 383–388.

1.5.1. Městská samospráva

Čím více rostlo postavení Pelhřimova na řečickém panství, tím se upevňovalo i postavení jeho samosprávy v záležitostech života obce, i v působení navenek. V této době se ale rychtář, do té doby ochránce města začal více vyhraňovat v rivala městské správy a začal uplatňovat větší vliv vrchnosti. Rychtář tehdy (tj. v 60. – 90. letech 14. stol.) dosáhl práva vlastní městské pečeti,⁶⁶ s níž získal ve městě hlavní výkonnou pravomoc, ze které se městská rada, tehdy ještě bez purkmistra, snažila vymanit a osamostatnit. Tento stav trval až do roku 1375, kdy byla rychta prodána tamějšímu měšťanu Buňkovi a jeho dědicům za 360 kop pražských (českých) grošů.⁶⁷ Fakt, že se prvním dědičným rychtářem v Pelhřimově stal místní měšťan a navíc Čech je nesporným důkazem vzrůstajícího se procesu počestování města.

Dne 24. října 1379 arcibiskup Jan z Jenštejna dovoluje měšťanům „aby při stříhání suken i v jiných potřebách města svobodně užívali a skrze znění našeho plnomocného souhlasu se těšili takovým právům a obyčejům, jakým se těší a jaká užívá Větší Město pražské.“⁶⁸ Na přelomu 70. a 80. let byla městská pečeť polepšena o erb arcibiskupské vrchnosti – štítek s dvěma supími hlavami. Tehdy vznikl také nejstarší známý typář této pečeti.⁶⁹

První velké listiny se městu dostává teprve 2. října 1406 od arcibiskupa Zbyňka Zajíce z Házemburka, který Pelhřimov o rok dříve osobně navštívil.⁷⁰ Měšťanům a obyvatelům jeho trhového městečka v Pelhřimově, sděluje:

[...] udělili jsme, obnovili a potvrdili všechny jejich domy, obdělaná i neobdělaná pole, pastviny, [...] které náleží ke zmíněnému městečku tak, jak jsou položeny ve svých hranicích, a tak jak je títo až doposud vlastnili a drželi, udělujeme, obnovujeme a silou přítomné listiny potvrzujeme ze zvláštní naší moudrosti jejich dědicům a také jejich následovníkům k vlastnictví, jmění a ke svobodné, klidné a mírové držbě [...].

Z těchto pozemků mají platit úrok do pokladny arcibiskupovy, a to, jak zmiňuje Polesný a Wirth:

z každého lánu 80 grošů, z každého podsedku 8 gr, z krčmy 16 gr, z každého masného krámu kámen přepuštěného loje, z pivovaru 8 gr, z lázně 56 gr, z mlýnů podle register, z každého domu

⁶⁶ MARTÍNEK 2014, 91.

⁶⁷ CIM II, 687, č. 528. Rychtář může se svým úřadem svobodně nakládat, nemá ho však prodat mocně osobě. Disponuje též právem hrdelním, krom skutků zhářství, násilí a vraždy, které spadají pod jurisdikci arcibiskupského podkomořího. Listina ze dne 18. května 1375. Arcibiskup Jan Očko z Vlašimi tuto sumu pak použil na zakoupení hradu Helfenbuku nedaleko svého sídla v Roudnici nad Labem.

⁶⁸ Tamtéž, 724, č. 560.

⁶⁹ DOBIÁŠ 1927, 251. Pečetidlo vzniklo patrně mezi lety 1364–1396.

⁷⁰ Tamtéž, 134.

půl groše podýmného a obyčejné výmazné (z ohnišť a komínů). Poctou pak v den narození Kristova všichni dohromady jednu kopu grošů.⁷¹

Krom tohoto výčtu a královské daně neměli být měšťané povinováni k dalším platbám. Toto privilegium se dále týkalo např. úpravy majetkových vztahů, soudních pravomocí, dědického práva a také upravovalo vztah k vrchnosti – Pelhřimov měl být spravován prostřednictvím purkrabího. Tyto výsady později stvrdil r. 1416 král Václav IV., obnovil je pak ještě listinou z 16. září 1417.⁷²

Arcibiskup Konrád ještě roku 1414 či 1415 udílí městu také důležité právo svobodně přijímat nové měšťany do obce, a právo volného stěhování, pokud obsadí svůj grunt, a to bez vědomí vrchnosti, pouze s povolením rychtáře.⁷³

1.6. Město za dob husitských

Pelhřimov, obdařený privilegii a přízní královskou, vstupoval do nelehkých časů. Po smrti Karla IV. se v roce 1378 ujal vlády jeho syn Václav IV., panovník, který ač výrazně podporoval kulturní rozvoj Čech, neoplýval již takovou mírou vladařských schopností jako jeho otec. Také doba, ve které usedl na český a římský trůn, nebyla již tolik příznivá, jako za časů Karlových. V Evropě řádí černá smrt – mor, mezi Anglií a Francií zuří stoletá válka. Dochází i k rozkolu v církvi (tzv. papežské schizma), kdy se o Petrův stolec přeli dva muži, Urban VI. v Římě a Kliment VII. v Avignonu. Král Václav IV. se dlouho nemohl rozhodnout, na čí stranu se přikloní, proto jen s obtížemi manévroval mezi oběma papeži, až nakonec, při koncilu v Pise r. 1409, podpořil volbu Alexandra V., který se stal papežem třetím. Tím se však katolická církev dostala do situace absurdní a do té doby ojedinělé krize, kvůli které byl o několik let nato svolán koncil do Kostnice.

Také domácí politika nebyla nejkolidnější. Šlechta, v té době již značně sebevědomá, se snažila získat podíl na politické moci a sesadit Václava z trůnu. Král byl dokonce r. 1393 na nějakou dobu zajat a vězněn. Do sporu se dostal i s pražským arcibiskupem Janem z Jenštejna a obětí těchto neshod byl, jak dobře víme, generální vikář Jan

⁷¹ POLESNÝ/WIRTH 1911, 12.

⁷² CIM II, 1177–1179, č. 871. Král Václav zde na žádost Janka z Chotěmic (tehdy již majitele města) potvrzuje purkmistru, rychtáři, konšelům i celé obci města Pelhřimova stará privilegia.

⁷³ Listina, ani její autentické znění není dochováno. Její existence je bezpečně doložena pozdějšími konfirmacemi z let 1417 a 1468. Viz MARTÍNEK/MARTÍNKOVÁ 1996, 21.

z Pomuku (Nepomucký), později legendami opředený a velice oblíbený český světec.⁷⁴ Na sklonku své vlády se musel Václav IV. také zabývat důležitým reformním fenoménem v českých zemích, a tím bylo husitství.

Není také divu, že žár husitských bouří z nedalekého nově zřízeného Tábora zakrátko dolehl i k branám pelhřimovským. R. 1415, ještě před vypuknutím větších nepokojů, dluhy stísněný arcibiskup Konrád z Vechty zastavil město za 4 000 kop pražských grošů⁷⁵ rytíři Janu Svídnickému z Chotěmic, o jehož věrnosti králi a především katolické víře nebylo pochyb. Zástava měla trvat jen po dobu Janova života, ale události následujících let způsobily, že k rukám arcibiskupským se Pelhřimov již nikdy nevrátil. Nejpozději od r. 1422 se Pelhřimov přiklání k husitům, podobně jako sám arcibiskup Konrád.⁷⁶

Roku 1420 město ještě získal též stoupenec katolické strany Menhart z Hradce, byť ne na dlouho. Krátké přimknutí Pelhřimova ke straně katolického panstva dokládá list ze 7. září 1420 adresovaný mocnému jihočeskému šlechtici Oldřichu z Rožmberka. Císař Zikmund jej žádá, aby poslal svou radu ke krajskému sjezdu do Pelhřimova, kde Václav z Dubé, podkomoří a nejvyšší purkrabí pražský a seznámí shromážděné s důležitými rozhodnutími krále.⁷⁷ I když se řečený sněm nakonec konal ve Vlašimi, je dopis dobrým dokladem toho, že Zikmund i rytíř Jan stále ještě spoléhali na loajalitu místních obyvatel. Nakonec ale katolická strana boj o město prohrála.

Zdali v řadách tábořského vojska bojovali i obyvatelé Pelhřimova, není známo. Polesný a Wirth sice uvádí že „odběhli od svých domů, pokud nám známo, střelec Jakub a Zigal, kovář, později ještě Mlinek“, není však doloženo, že odešli právě na Tábor.⁷⁸ Táborští husité dosazovali do Pelhřimova své hejtmany⁷⁹ a vzešlo odtud několik husitských kněží, zvláště Mikuláš Biskupec, jeden z nejpřednějších husitských teologů, který byl později mluvčím strany tábořské na koncilu v Basileji. Pelhřimov sám byl ušetřen válečných střetů, jež se odehrávaly v okolí – v Želivě, Německém Brodě, u Jihlavy, Hořepníku a dalších místech Pelhřimovska.

⁷⁴ Více viz např. VLNAS 2013.

⁷⁵ ČELAKOVSKÝ 1890, 106.

⁷⁶ Dne 21. dubna 1421 se pražský arcibiskup Konrád z Vechty veřejně přihlásil ke Čtyřem pražským artikulům. Husité tak získali světitele svých kněží. Dne 21. prosince 1425 byl s konečnou platností zbaven úřadu arcibiskupa a r. 1426 dokonce uvržen do klatby.

⁷⁷ SOA v Třeboni – oddělení Třeboň, fond Historica Třeboň 1216 – 1656 (1696), listiny, inv. č. 241, sign. 212, č. 243.

⁷⁸ POLESNÝ/WIRTH 1911, 13, pozn. 8. Viz AM Pelhřimov, kniha č. 113, fol. 11 a 21.

⁷⁹ AM Pelhřimov, kniha č. 113, fol. 9 a 12.

2. Vztah pražských (arci)biskupů k Pelhřimovsku

2.1. Počáteční léta do poloviny 14. století

Od svých počátků až do r. 1415 náležel Pelhřimov a jeho okolí k rukám pražských biskupů a později arcibiskupů, je tedy na místě se v této práci alespoň krátce o této církevní vrchnosti a jejím vztahu k Pelhřimovu zmínit, už jen z toho důvodu, že fundátorská činnost episkopátu českých zemí byla v tendenčních snahách od doby zániku habsburské monarchie více než opomíjena (čestnou výjimku zde tvoří právě práce Josefa Dobiáše) a k nápravě dochází jen pozvolna až do dnešních dní. A přece vedle knížat a králů přemyslovských a lucemburských, kteří spolu s několika dalšími významnými rody vystupovali jako nejvýznamnější fundátoři a mecenáši umění v českém státě, měli svou nezastupitelnou roli i biskupové pražští a olomoučtí.

Po celý středověk představoval pražský biskup po králi druhou největší autoritu a vrchnost v zemi co do pozemkové držby a moci. Již první zmínka o pozemkovém vlastnictví pražského biskupa v Kosmově kronice⁸⁰ jasně značí počáteční vztahy panovníka a biskupa – panovník, v tomto případě český kníže, byl zakladatelem pražského kostela a od něj také pocházelo darování majetku do rukou biskupa. Tento vztah, na první pohled jednoznačný, nebyl vždy bez rozporů, vzpomeňme asi nejostřejšího sporu přemyslovského panovníka a biskupa – knížete Vratislava a biskupa Jaromíra. Posilována občasnými roztržkami rostla snaha episkopátu osamostatnit se na vůli vládce. Moravské provincii se to povedlo v polovině 12. stol., v Čechách se tato snaha setkala s úspěchem o pár desítek let později. Biskup tak mohl s majetkem svobodně nakládat, nicméně stále docházelo k proměně majetkových vztahů zásahem panovníka.

A tak ještě před vznikem samotného Pelhřimova získal biskup *Ota* (1140–1148) od knížete Vladislava II. rozsáhlé území v povodí Želivky,⁸¹ jehož část si ponechal a zbytek věnoval na zaopatření želivskému klášteru. Na zbylém území tedy od r. 1144 buduje další biskupskou državu se sídlem v Řečici.

Po celé 13. století je pak možné sledovat snahu biskupů obklopit tuto mohutnou řečickou državu dalšími statky, ať už biskupskými nebo řeholními, někdy i světskými, kde biskup též vystupoval jako nadřazená autorita. Biskup *Ondřej* (1214–1223) tak

⁸⁰ FRB II, 39–40, č. 26: „Huius tam preclari pastori Adalberti consilio ... intervenio dux Bolezlaus quisq̄d praesul Pragensis usque hodie in suo possidet vel obtinet episcopo ... gratuita utriusque concessit piatate et canonum sacra confirmavit autoritae.“

⁸¹ CDB I, 142, č. 138, též RBM I, 109–110, č. 246: „pro libitum domini Otonis, Pragensis episcopi, concambium, Selev scilicet cum appendicis suis, Pragensi ecclesiae principali munificentia contulimus.“

r. 1216 zakoupil od Hroznaty z Teplé tzv. Příbramský újezd,⁸² *Jan II.* (1226–1236) v r. 1227 svědčil králi Přemyslu Otakaru II. při prodeji tzv. Lovětínského újezda řádu premonstrátů,⁸³ a *Mikuláš z Rýznburka* (1240–1258) směnil s králem Václavem I. vsi mezi Bechyní a Pelhřimovem,⁸⁴ čímž vytvořil na západ, jih a jihovýchod od Prahy jednotný mocenský celek o několika panstvích. Tato činnost se pochopitelně setkala s odmítavou reakcí ze strany některých jihočeských šlechtických rodů, které si v polovině 13. století začaly v jižních Čechách také budovat svá panství a v cestě jim nejednou stálo rozrůstající se biskupské dominium.

V té době se na mapě zatím jen lokálních dějin začíná objevovat nové město pod biskupským patronátem, rozložené v kdysi lesnatém údolí malé říčky Bělé, s kostelíkem, hřbitovem, tržištěm a hrstkou dřevěných domků – město poutníkovo, Pelhřimov. V době eskalace nálad nespokojenosti a odbojnosti jihočeských pánů povýšil biskup *Jan III. z Dražic* (1258–1278) toto seskupení starších osad na biskupské tržiště městečko a zanechal jej tak svému nástupci, jehož jméno má pro Pelhřimovské dějiny zvuk nad jiné významný.

2.1.1. Tobiáš z Bechyně, Řehoř z Valdeka

Biskup *Tobiáš z Bechyně* (1278–1296) přesnější predikát by zněl z Benešova, pocházel z panského rodu Benešov(i)ců. Svůj počátek odvozoval tento rod ve znamení zavínuté střely od jistého Beneše, jež měl bojovat po boku krále Vladislava I. r. 1158 u Milána. Jeho syn Vok se pak stal zakladatelem tohoto rodu. Pět synů Vokových – Ondřej, Beneš ze Cvilína, Milata z Dědic, Čeněk z Kamenice a Tobiáš – sloužilo pak v královských službách. Poslední jmenovaný, Tobiáš, zdědil po svém otci Benešov a získal tak predikát z Benešova, k němuž se přidal i predikát z Bechyně, poté co rod získal stejnojmenný hrad.

Nešťastná doba domácí války mezi Vítkovci a příznivci krále nepřinesla novému biskupovi ani jeho poddaným mnoho dobrého. Sám Tobiáš měl sice největší podíl na potlačení vzpoury (zlomením odporu Vítkovců), ale současně musel on i jeho věrní přinést oběti největší. Biskupské statky se stejně jako i jiné církevní majetky, kláštery i královské hrady staly terčem útoků a loupežných nájezdů při braniborské okupaci a následné domácí válce. V době válečných nepokojů bránil řečický hrad a přilehlé

⁸² SOA Třeboň, Fond Cizí statky, inv. č. 100, sign. Bratřejov II 58 1. Listina z 20. června 1216. Koupě vynesla tepelskému proboštu 300 hřiven stříbra.

⁸³ CDB II, 303–304, č. 305.

⁸⁴ RBM II, č. 2648.

území jistý biskupem pověřený šlechtic „H,“ proti kterému stáli při severní hranici na hradě Křivsoudově páni z Říčan, shodou okolností pozdější držitelé Pelhřimova.⁸⁵ O této nešťastné době nás informuje řada textů ze známé Tobiášovy formulářové sbírky. Na konci Tobiášova episkopátu byl Pelhřimov znovu obnoven, osazen a také opevněn. Podobně se v posledních Tobiášových letech a v krátkém období *Řehoře z Valdeka* (1296–1301) obnovovalo z válečných škod celé řečické panství.

2.1.2. Jan IV. z Dražic

Doba relativního klidu nevydržela však příliš dlouho. *Jan IV. z Dražic* (1301–1343) byl opět vržen do víru válečných událostí, kde po bojích na straně krále zavítal koncem léta 1305 i na Řečicko.⁸⁶ Jako jeden z hlavních aktérů politiky českého království nemohl zůstat stranou při opětovné domácí válce, jež se rozpoutala po úkladné vraždě posledního přemyslovského krále, mladého Václava III. Do Čech jako nový vládce přichází Jan Lucemburský, navzdory tomu mír stále není. Po neúspěšných smírčích jednáních vtrhl na přelomu let 1317 a 1318 Vilém z Landštejna se svou družinou na Řečicko a Pelhřimovsko, kde loupil a plnil. Vrcholem jeho vpádu bylo zpusťování svatovítského předměstí a obležení vlastního Pelhřimova. I postavení biskupa začalo být ztíženo a r. 1318 byl dokonce dočasně suspendován.⁸⁷ Po jedenáctiletém pobytu v Avignonu dosáhl r. 1329 očištění svého jména, návratu na biskupský stolec a ke správě svých držav. Ty byly mezitím králem Janem částečně zastaveny nebo rozprodány. Ztrátu pocítilo i řečické panství, které nejspíš v této době přišlo o jižní území kolem Rynárce.

Situace se obrátila s příchodem markraběte Karla, který měl od r. 1334 správu českých zemí *de facto* ve svých rukou. V posledních letech svého života se biskup Jan věnoval spíše pastýřské činnosti a správě majetku, než politickým záležitostem.

⁸⁵ FTB 153–154, č. 193.

⁸⁶ Na řečickém hradě potvrdil tzv. Rynáreckou listinu, vydanou jeho předchůdcem Janem II. r. 1203. RBM II, 872, č. 2016.

⁸⁷ Obvinění Janova vycházela z udání, že na území Čech toleruje valdenské kacíře. Poté, co biskup nesouhlasil s metodami dominikánských inkvizitorů, jejichž metody výslechu nehodlal v Čechách trpět, byl papežem Janem XXII. K 1. dubnu 1318 dočasně sesazen z úřadu.

2.2. Arcibiskupové doby předhusitské

2.2.1. Arnošt z Pardubic

Janovým nástupcem se v lednu 1343 stal dosavadní děkan svatovítské kapituly *Arnošt z Pardubic* (1343–1344 biskup, 1344–1364 arcibiskup), který následujícího roku, 30. dubna 1344, přijal hodnost arcibiskupa. Arnošt pocházel z rodiny královského purkrabího v Kladsku, dnešní hraniční oblasti Polska. Tento velký a horlivý ctitel Panny Marie a Máří Magdalény se svou obratnou politikou a především blízkým přátelstvím s Karlem IV. zasloužil o zvelebení postavení církve v českém království jak po stránce náboženské, tak majetkové.⁸⁸ Arcibiskup zasáhl do rozvoje svých držav na Pelhřimovsku a Řečicku zejména tím, že na místě pustých či zaniklých osad nechal zakládat rybníky, dále pak zveleboval města a tvrze,⁸⁹ jako byla Řečice a také Pelhřimov. Tam přivedl nové obyvatele, povětšinou německého jazyka, a na místě starého pobořeného farního kostela sv. Víta vybudoval stavbu odpovídající gotickým tendencím 2. pol. 14. století. Je možné, že jisté práce byly v tomto směru vykonány i na filiálním kostele Panny Marie ve zdech, kdy přestavba presbytáře spadá právě do třetí čtvrtiny 14. století.

2.2.2. Jan Očko z Vlašimi

Po Arnoštově smrti byl na arcibiskupský stolec zvolen *Jan* zvaný *Očko* (1364–1379). Byl potomkem pánů z Vlašimi, a podobně jako jeho předchůdce se i on brzy spřátelil s králem Karlem a neméně obratně si počínal i v diplomacii. Jako první se také mohl honosit kardinálským purpurem. Díky jeho rozhodnutí byla r. 1375 pelhřimovská rychta dědičně odprodána tamnímu měšťanu Buňkovi a jeho dědicům.⁹⁰ I nejstarší dochované privilegium nese pečeť tohoto význačného arcibiskupa.⁹¹ Tehdy bylo měšťanům dovoleno užívat práv Většího města pražského, zvláště při stříhání suken. Privilegium tohoto obsahu svědčí i o důležitosti, jaké se těšilo soukenictví jako nejpřednější zájem pelhřimovské výroby a obchodu po několik staletí. O dalších odvětvích řemeslné i jiné výroby nám zachoval podrobný záznam berní rejstřík všech arcibiskupských statků z r. 1379⁹² a zejména arcibiskupský urbář.⁹³ Oba tyto závažné dokumenty vznikly právě

⁸⁸ Více viz POLC 1999, 99–131.

⁸⁹ FRB I, 394–395: „Hic reedificerunt omnia castra sui archiepiscopatus, que erant ex nimia vetustate colapsa ... piscinas multas prsesertim ... Rzeczitz ... cum magnis expensis in nuovo extruxit.“

⁹⁰ CIM II, 687, č. 528.

⁹¹ MZA Brno – SOkA Pelhřimov, AM Pelhřimov, listina č. 1.; též CIM II, 724, č. 560; MARTÍNEK/MARTÍNKOVÁ 1996, 14–15, č. 3.

⁹² DRC, 313–460.

z rozvážného popudu Janova a dozvídáme se z nich, že tehdejší Pelhřimovsko se stalo snad nejvýznamnější hospodářskou základnou nejen řečického panství, ale všech biskupských držav.

2.2.3. Jan z Jenštejna, Olbram ze Škvorce, Mikuláš Puchník

V pořadí třetím arcibiskupem se po Očkově smrti stal *Jan z Jenštejna* (1379–1396). Také on pocházel z rodu pánů z Vlašimi, jejichž erb – dvě supí hlavy – zakotvili pelhřimovští spolu se znakem arcibiskupství v nejstarším dochovaném typáři své pečeti.⁹⁴ Bohužel časy přátelského pouta mezi králem a arcibiskupem již pominuly a mezi Janem a mladým králem Václavem IV. se brzy vytvořila propast rozkolu a nepochopení. V časech, kdy se králova nevole obracela proti osobě arcibiskupa, kléru i poddaných, uchýloval se arcibiskup Jenštejn několikrát i na dobře opevněný Řečický hrad.⁹⁵ Po nejvyostřenějším konfliktu o zřízení kladrubského biskupství pod správou královou a následné potupné a úkladné smrti Janova generálního vikáře, Jana z Pomuku, se arcibiskup stáhl do ústraní. Poslední kapkou byla králova konfiskace arcibiskupských statků, v důsledku čehož byl Jan donucen odejít ze země. Na jaře 1396 tedy v Římě do rukou papeže složil svůj úřad a v červnu pak vysvětil svého nástupce, *Olbrama ze Škvorce* (1396–1402). On, ani jeho nástupce *Mikuláš Puchník*, nijak významně nezasáhl do situace řečického panství.

2.2.4. Zbyněk Zajíc z Házemburka

Stejně tvrzení však rozhodně neplatí o dalším muži na arcibiskupské katedře – *Zbyňku Zajíci z Házemburka* (1402–1411). Ten jako jediný z předhusitských arcibiskupů osobně navštívil Pelhřimov, a to v dubnu roku 1405.⁹⁶ Jako odměnu za finanční pomoc při umoření vlastních dluhů udělil arcibiskup pelhřimovským 2. října 1406 nové privilegium, jedno z nejdůležitějších, jaké kdy bylo městu uděleno. Jako oficiální důvod vydání listiny je zde zmíněn vlastní zájem měšťanů o zajištění a potvrzení jejich práv a svobod, které by mohli být v budoucnu narušeny. Arcibiskup zde tedy potvrzuje měšťanům držbu jejich majetku, vymezuje povinnosti vůči vrchnosti, významným oddílem jsou také dědická právní ustanovení. Dá se říci, že zmíněné privilegium bylo vrcholem toho, čeho mohlo město na poli právního vývoje dosáhnout.

⁹³ DRC, 92–150.

⁹⁴ DOBIÁŠ 1927, 251.

⁹⁵ Jeho pobyt je zde doložen koncem, roku 1384 a také v září r. 1392. Viz MARTÍNEK 2014, 79–80.

⁹⁶ DOBIÁŠ 1927, 134.

Na mnohá desetiletí pak představovalo nejdůležitější právní dokument, na nějž se měšťané odvolávali zejména při sporu s novou vrchností v 2. pol. 16. století.

S osobou *Albika z Uničova* (1411–1412) skončilo období rozporů mezi arcibiskupským stolcem a královským trůnem. Václav, ve snaze zachovat si českou korunu, se snažil, aby moc církevní i světská důstojně existovaly vedle sebe.

2.3 Konrád z Vechty a doba husitská

Ve stejném duchu pokračoval po Albínově rezignaci i poslední předhusitský arcibiskup *Konrád z Vechty* (1413–1421). Zpočátku se pokoušel tvořit prostředníka mezi stranou katolickou a husitskou, poté zaměřil své snahy na urovnání sporů po upálení Jana Husa a Jeronýma Pražského. Když však v obojím selhal, sám se v dubnu 1421 připojil ke straně podobojí. Za tento krok jej papež Martin V. zbavil úřadu a r. 1426 na něj dokonce uvalil klatbu. Nehledě na to, arcibiskup až do své smrti vykonával v Čechách funkce svého úřadu.

Tento muž provedl také zásadní obrat v osudech celého Pelhřimovska. V reakci na stále větší zadluženost arcibiskupské pokladny zastavil r. 1415 celé řečické panství včetně města Pelhřimova Janu Svídnickému z Chotěmic a Vlašimi.⁹⁷ S takovou zástavou církevního zboží musela pochopitelně souhlasit celá svatovítská kapitula, nutný byl i souhlas svatého stolce. Potvrzovací listina z března 1418 se ale po cestě z Říma ztratila, na Janovu žádost tak byla vydána listina nová.⁹⁸ Ostatně rytíř Jan si v Pelhřimově od počátku počínal jako skutečná vrchnost, i když zde neměl trvalé sídlo. V očích měšťanů si vydobyl úctu především tím, že u krále Václava IV. dosáhl potvrzení starých privilegií od arcibiskupů Zbyňka a Konráda.⁹⁹

Tak se do jisté míry propojila snaha biskupů a arcibiskupů o rozvoj trhového městečka Pelhřimova se snažením nového pána při uchování nově nabytého města na straně krále a katolické víry.

⁹⁷ ČELAKOVSKÝ 1890, 106.

⁹⁸ MARTÍNEK 2014, 110.

⁹⁹ CIM II, 1177–1179, č. 871.

3. Sakrální stavby města Pelhřimova

3.1. Kostel sv. Víta

Od dob kolonizace představovalo Pelhřimovsko v naprosté většině křesťanské území, i když mezi lidmi kolovaly ještě pověry a zvyky zakořeněné hluboko v předkřesťanské tradici. Území kolem nově vznikajícího Pelhřimova patřilo tehdy k pražské diecézi, kouřimskému arcijáhenství a řečickému děkanátu.

Otázka datace vzniku původního farního kostela není doposud jednoznačně zodpovězena.¹⁰⁰ Vinou roztržštěných zpráv několika pramenů je počátek kostela kladen do 30. let, či konce 13. století.¹⁰¹ Je ale zcela na místě předpokládat, že po vzniku několika osad, seskupených kolem toku říčky Bělé, jejíž obyvatelstvo spontánně přešlo z centra řečického panství až na toto místo, byl záhy – zhruba od 70. let 12. století – zbudován i první kostel. Zda byla tato nejstarší církevní stavba ze dřeva, jako okolní stavení, či již z kamene, však nevíme, neboť původní stavba byla vlivem válečných událostí několikrát porušena, ne-li zcela zničena a opětovně zbudována.

První jmenovaný farář se objevuje až r. 1323, byl jím Salamon z Valisdorfu.¹⁰² Patrocinium svatovítské se poprvé objevuje ještě později, až r. 1391, v souvislosti s donací oltáře sv. Zikmunda v kapli (koste) Panny Marie, kde je uveden jako „*E(cclesi)a parochi(alis) S. Viti*“¹⁰³ a poté r. 1399, kdy indulgenční listina z 13. června toho roku uvádí kostel sv. Víta též jako „*ecclesiam parochialem s. Viti in Pelhrzymow*.“¹⁰⁴ Patrocinium tohoto v Čechách poměrně mladého světce poukazuje na těsné vztahy pelhřimovské *ecclesiae parochialis* a *ecclesiae pragensis*.

Od konce 13. století fungovala vedle tohoto kostela i filiální kaple Panny Marie, založena v novém městě v severozápadním rohu velkého náměstí. Kostely koexistovaly vedle sebe a nebylo pochyb o jejich postavení – kostel svatovítský byl farním kostelem,

¹⁰⁰ Viz PELTAN 2017, 119–121.

¹⁰¹ Pichmanovské paměti pelhřimovské z r. 1691 argumentují výstavbu kostela sv. Víta k r. 1399 udělením indulgenční listiny papežem Bonifácem VIII. z 26. července 1399. Viz MBV V/2, 803, č. 1457. Též ČELAKOVSKÝ 1890a, 233. Městský urbář z l. 1760-1761 uvádí založení kostela, resp. fary k r. 1230, viz MZA Brno - SOKA Pelhřimov, fond AM Pelhřimov, kniha č. 22. fol. 27. Pamětní kniha Pelhřimovského děkanství pak uvádí rok 1236, viz MZA Brno – SOKA Pelhřimov, fond Děkanství, kniha č. 1 pamětní, fol. 9. Nejmladší datum založení k r. 1224 či 1226 uvádí SOUKUP 1903, 151.

¹⁰² DOBIÁŠ 1927, 346.

¹⁰³ LE IV, 347, č. 521: „In Capella B. Mariae V. E^{ac} paroch. in Pilgram altare Sigismundi erigitur et censu 9 sexg^{rum} dotatur.“

¹⁰⁴ MBV V, 803, č. 1475.

označovaným jako „*ecclesia parochialis*“¹⁰⁵ případně „*antiqua ecclesia*“¹⁰⁶, kdežto kaple ve městě je jmenována jen jako „*ecclesia Sancte Mariae*.“¹⁰⁷

3.1.1. Nadace

Pro oba chrámy byly samozřejmě činěny nadace, ať již od jednotlivých obyvatel města, či obce jako celku v postavení patrona. Pro chrám sv. Víta byla zřízena nadace pro oltář Panny Marie,¹⁰⁸ a oltář sv. Ondřeje,¹⁰⁹ významným bylo zejména zřízení nové kaple při kostele. Doktor kanonického práva a kaplan císaře Karla IV., Mikuláš (Děpoldův) z Pelhřimova, nechal vystavět kamennou kapli ke cti Panny Marie (*capella seu oratorium in pulchra forma lapidibus*) a učinit pro ni nadání pro mše za něj a jeho předky tak, že pro ni daroval ves Křepelov s dvěma rybníky, „půl lánem lesa a jinými porostlinami, ... dále plným ročním platem 3 a ½ kop gr. a 14 kuřat na 3 a ½ lánech polí.“¹¹⁰ Plat z těchto jmenovaných měl pobírat farář pelhřimovský a za to měl sám jednou týdně, nebo jiný kněz 3x do týdne, sloužit mše v této kapli. Nadace byla potvrzena 20. října 1376¹¹¹ a správcem nové kaple se stal Jan, farář v nedalekém Hořepníku.¹¹²

Pro kostel Panny Marie to byla nadace z r. 1391 pro oltář sv. Zikmunda¹¹³ a zvláště důležitá nadace pro sobotní ranní mši, potvrzenou 11. října 1359¹¹⁴ což je nesporným dokladem, že kostel ve vnitřním městě nestagnoval, ale právě naopak. Majetkové zaopatření se odvíjelo nejen od nadací, ale především od výnosů záduší, které zahrnovalo část pozemků vsi Myslotína,¹¹⁵ dále ves Křepelov,¹¹⁶ plat ze vsi Vlásenice¹¹⁷

¹⁰⁵ LE IV, 347, č. 521.

¹⁰⁶ AI I, 348, č. 140.

¹⁰⁷ LE I, 13, č. 21.

¹⁰⁸ LE II, 213, č. 362. Fundace rychtáře Buňka doložena k r. 1384, r. 1386 se k ní přidalo darování vsi Dobrá Voda. Viz DOBIÁŠ 1927, 351.

¹⁰⁹ Datum fundace ani velikost a původce nadace tohoto oltáře není znám. Prvním zmiňovaným oltářníkem je až k r. 1405 Jan Hluma ze Lhoty, „rector altaris sancti Andree in ecclesia parochiali in Pilgremis...“ Viz DOBIÁŠ 1927, 364.

¹¹⁰ DOBIÁŠ 1927, 349.

¹¹¹ LE II, 131, č. 246.

¹¹² AI I, 348, č. 140. R. 1379 je jmenován „Johannes rector capelae in suburbio civitatis in Pilgremis penes antiquam ecclesiam.“

¹¹³ LE IV, 347, č. 521: „In Capella B. Mariae V. E^{ae} paroch. in Pilgram altare Sigismundi erigitur et censu 9 sexg^{num} dotatur. Erectio altaris Sigismundi in capella Mariae Ecclesiae parochialis in Pilgremis anexa.“ 18. října 1391. Termín „anexa“ v tomto případě neznamená připojení fyzické, tzn. přistavění, ale spíše připojení po stránce farní správy – tedy filiace. Další zmínka o oltáři sv. Zikmunda mluví jasně o kostele P. Marie, viz LC V, 106. „Ad altare Scti Sigismundi in ecclesia sancte Marie in Pilgraniss.“ 22. prosince 1391.

¹¹⁴ LE I, 13, č. 21. Donatio misae in oppido Pilgram. 11. října 1359.

¹¹⁵ DRC, 362 a 387.

¹¹⁶ Viz výše. Nadace ke kapli Panny Marie. LE II, 131, č. 246

¹¹⁷ DRC, 348 a 358.

a Holáková¹¹⁸, a též desátkové výnosy, o kterých pro dobu předhusitskou ale nejsou dochovány žádné zprávy.¹¹⁹

3.1.2. Přenesení fary

K přenesení fary ke kostelu Panny Marie ve zdech došlo patrně v třetí čtvrtině 15. století, mezi lety 1456–1463. Naznačují tomu zejména nadace Martina Halase a Kateřiny Vaníkové.¹²⁰ Další indicií může být i domněnka Polesného a Wirtha, kteří uvádí, že na křtitelnici, pořízené nákladem obce r. 1517 jsou reliéfy sv. Bartoloměje, Vojtěcha, Václava, a Panny Marie, nikoliv pak sv. Víta.¹²¹ Tato premisa však v sobě skrývá další otázku, související se změnou patrocinia děkanského kostela. Mohlo se tak stát buď v bezprostřední souvislosti s přenesením fary v 2. pol. 15. století, nebo jako výsledek postupujícího vlivu luteránství o sto let později, v 60. letech 16. stol., kdy dosavadní staroutrakvistická bohoslužba byla vytlačena protestantskou.

3.2. Děkanský kostel sv. Bartoloměje

Založení kostela svatého Bartoloměje souviselo s obnovou zničeného města v letech 1289–90. Kostel, původně zasvěcený Panně Marii (Nanebevzetí), byl založen na přelomu 13. a 14. století jako filiální ke kostelu sv. Víta. Jako tradiční předchůdce kostela je ve starší literatuře uváděna zámecká kaple blízkého panského sídla. Touto tezí se budu zabývat na konec popisu a rekonstrukce kostela Panny Marie.

První spolehlivá zmínka o kostele je až z roku 1359,¹²² kdy 11. října svoluje pražský arcibiskup Arnošt z Pardubic listem z roudnického hradu k fundování (zřízení) ranní mše „*in civitate in E(clesi)a S. Mariae*“¹²³, tedy ve městě v kostele Panny Marie. Účast na této ranní mši také nadal čtyřicetidenními odpustky.

¹¹⁸ Tamtéž, 350. O pohusitském záduší více DOBIÁŠ 1950, 237 a 238.

¹¹⁹ DOBIÁŠ 1927, 221.

¹²⁰ K roku 1463 učinila Kateřina Vaníková nadaci pro „últář v městě v koutě ... k tomu oltáři jdúc k farářovi.“ Martin Halaš založil r. 1456 nadaci pro kaplanství „u sv. Víta před městem“ a nadal jej platem ze vsí Radňova a Vokova. Jeho bratr Jíra Halaš pak před r. 1488 daroval platy ve vsi Radňově „do města Pelhřimova, k faře Matky Boží ... kaplanu při též faře“ Viz AM Pelhřimov, kniha č. 113, fol. 27 a 30v.

¹²¹ POLESNÝ/WIRTH 1911, 75.

¹²² Nikoliv až rok 1439, jak uvádí POCHE 1980, 36. Tento omyl po něm přebírá většina pozdější literatury. Na vině je špatné pochopení Dobiášovy věty: „Nepatrné místo, které tu bylo k dispozici, způsobil posunutí stavby až na samou ohradu městskou – odtud název kostela Matky Boží ve zdech, doložený poprvé r. 1439...“ Při bližším zkoumání pramenů je pak jasné, že zde Dobiáš hovoří o názvu kostela, nikoliv o první zmínce jeho existence. Viz DOBIÁŠ 1927, 256.

¹²³ LE I, 13, č. 21. Donatio misae in oppido Pilgram. 11. října 1359.

V Městské knize pelhřimovské, vedené od roku 1419 je nazýván kostelem Matky Boží Panny Marie ve zdech. Jistý Jan Longin, zde poprvé zmiňovaný správce pelhřimovské školy, odkázal r. 1439 „k kostelu Matky Božie Panny Marie v Pelhřimově ve zdech“ svou bibli, „vlastní rukou napsanou, celou na papíře, o dvou svazcích, kteráž neměla ani prodána ani odkázána býti, leč vůlí pánův konšelů a purkmistra i rychtáře na místě vší obce města Pelhřimova.“¹²⁴ Další zpráva o tomto pojmenování pochází z r. pak 1442,¹²⁵ dále je kostel zmiňován i jako „kostel Matky buožie tu v městě“ k r. 1465.¹²⁶

V podobě, jaké děkanský kostel vidíme dnes, se jedná o trojlodní, orientovanou stavbu nepravidelného půdorysu. Na jižní straně přiléhá k hlavní lodi věž. Střecha je sedlová, pokryta jednotnou taškovou krytinou, z níž vystupuje sanktusová vížka. Budova stojí volně na vydlážděném prostranství, jen jižní stranou věže je připojena k bývalému špitálu (nyní budova Muzea Vysočiny).

3.2.1. Západní průčelí

Západní průčelí má v přízemí pravoúhlý vchod a nad ním obdélníkové, v horní části polokruhově zakončené okno na kůr. Stěna je členěna pilastry, nad ní vystupuje v šířce hlavní lodi dvoupatrový tabulový štít s hlavní částí, dělenou dvojicí pilastrů a nízkou lisenovou atikou, která nese trojúhelníkový štít se dvěma oválnými otvory. Stejně prostě jsou upraveny i boční stěny.

3.2.2. Severní strana

Na severní stěně je dobře patrná přístavba kostela z let 1724–25. Starší část má v přízemí dvě půlkruhově klenutá okna, nad kterými jsou naznačeny hrotitá zakončení oken původní basiliky. V patře je opatřena jednoduchou sgrafitovou výzdobou v horní části kolem tří obdélníkových oken vedoucích na empory. Směrem k presbytáři se pak nachází vchod do sakristie a do vřetenového schodiště na kůr.

3.2.3. Jižní strana

Jižní strana je značně plastičtější. Přetíná ji věž, která z poloviny své šířky vystupuje ze zdiva kostela, a také různé přístavky. Část jižní lodi umístěné za věží, položené

¹²⁴ AM Pelhřimov, kniha č. 113, fol.16v. Též KRIŠTŮFEK 1929, 4.

¹²⁵ DOBIÁŠ 1950, 196, pozn. 89.

¹²⁶ Tamtéž.

k západu je částečně věží zakryta. Podoba tohoto přístavku prozrazuje, že nebyl vytvořen z potřeb bohoslužebných, ale kvůli souměrnosti západního průčelí, při dostavbě kostela v letech 1836–1837.

V druhé části, na východ od věže, se nachází patrová předsíňka, zakrývající gotický neprofilovaný portál (původní hlavní vchod). Předsíňka je sklenuta na hladký, toskánský sloup v nároží. Volné strany arkády byly později zazděny a ponechány jen pravoúhlé otvory pro dveře a malé okénko na jih. Uvnitř jsou do zdí zasazeny čtyři kamenné náhrobníky, které byly dříve v podlaze kostela.

Horní část, předsíň literátského kůru (nyní depozitář), je sklenuta valenou klenbou, osvětlena třemi půlkruhovými okny a opatřena částečně krytým schodištěm. Na dalším přístavku z r. 1746 jsou pak dvě okna a také (druhotně umístěný) další bývalý vchod do kostela. Má pravoúhlé žulové ostění s profilem žlábků a oblounů, které se v horních rozích prostupují, dále částečně vyplněné kouty pod nadpražím, ve vlysu nápis se jménem primátora Václava ze Sper a datací 1553. Vedle portálu jsou dvě náhrobní desky z let 1704 a 1725, vyzvednuté z kostelní dlažby. Patro v boční lodi pak není zbudováno celé, nejvýchodnější část zůstává přízemní. Patro je zcela hladkých stěn, pokrytých sgrafitovou výzdobou, k východu přiléhá ke kostelu trojúhelníkovým štítem. Dvě okna v podélné stěně a jedno ve východním čele jsou stejná, pravoúhlá a mělce profilovaná, jako zmiňovaný portálek z r. 1553. Menší okno, přímo nad portálem, je hrotité. Druhé o polovinu větší, rovněž tvaru hrotitého oblouku s profilovaným kamenným ostěním, nese jedinou vitráž v kostele, bohužel skrytou v tomto přístavku.

3.2.4. Východní strana

Východní strana obsahuje polygon presbytáře, tvořený pěti stranami pravidelného osmiúhelníku, po stranách se čtyřmi opěrnými pilíři, dvakrát odstupňovanými, sahajícími až do hlavní římsy. Výstupky jsou kryty neprofilovanými žulovými deskami, horní z nich je vroubena barokní římsou presbytáře, která se kolem opěráků lomí a je kryta prejzy. V přízemí mezi opěráky se nacházejí kaple, nyní odkryté, s fragmenty barokní výmalby a kovanými mřížemi. V prostředním výklenku je umístěna plastika Krista na kříži. Nad těmito výklenky vystupuje pět štíhlých oken tvaru hrotitého oblouku, dělených prutem, s kružbou trojlistu a dvojnosů. Okno na severní straně, nad přístavkem sakristie je o něco málo zkrácené.

Vnější stranu presbytáře pokryla v r. 1596 šedá psaníčková sgrafita (letopočet dlouho nesprávně uváděn jako 1589). Jejich původní vzhled se zachoval na jižní straně

presbytáře, v dnešním přístavku. Zde lze pod pásem čtyřlístků rozeznat fragmenty zatím nerozluštěného nápisu.

Další latinský nápis nalezneme také na fasádě jižní strany, nad hrotitým oknem presbytáře:

AMBVLATE IN LUCEM DV(M) LUCEM HABETIS NE VOS TENEBRAE
QVI IN TENEBRIS AMBVLA(T) NON VIDET QVO VADAT. DVM (HA
BE)TIS, CREDETE IN LV(C)EM VT FILI LVCIS SITIS. IOHAN D.

Chod'te ve světle, dokud máte světlo, aby vás temnoty (nepohltily).

Kdo chodí ve tmách, neví, kam jde.

Dokud (je – světlo) máte, věřte ve světlo, abyste byli syny světla.

Část nápisu překrývá opěrný pilíř, jelikož nejvyšší úseky opěráků byly přistavované později.

3.2.5. Věž kostela

Ze stavebního celku kostela vystupuje vysoká věž, jejíž nepravidelný půdorys je výsledek zejména četných přestaveb. Hranol věže až do okapní římsy je 30 m vysoký, s naznačenými nárožními kvádry, směrem vzhůru se zužuje. V přízemí vede do věže z před síně jižního portálu vchod s žulovým ostěním bez profilace. Točité schodiště vedoucí až ke zvonovému patru bylo vloženo do patrně nejstarší části věže. Pod tímto schodištěm je zasypané přízemí.

V posledním nízkém patře (obydlí hlásného) ustupuje zdivo značně vzad a tvoří kolem patra ochoz, vroubený ze železa kovanou mříží. Na tento ochoz vedou z obydlí hlásného obdélníková okna a jeden vchod. Pod vrchním ochozem se otvírají na všechny čtyři strany široká zvuková okna tvaru lomeného oblouku se širokou hladkou špaletou. Hlavní římsa je nad ochoz vysazena až do úrovně věžního zdiva a nad touto širší základnou se zdvihá krov pobitý mědí.

Z komolého čtyřbokého jehlanu, na stranách seříznutého a přepásaného římsou, vystupuje stlačená cibulovitá bání, rovněž na hranách seříznutá a končí lucernou s menší bání a dvojitým křížem kovaným ze železa. Plochy lucerny jsou vyzdobeny silně zlacenou dekorací, tepanou a vysekávanou z měděného plechu. Na východě a na západě je ve věncoví a květinových festonech umístěn znak města Pelhřimova, na severu letopočet 1769, na jihu pak znak českého království.

4. Rekonstruovaná podoba kostela Matky Boží Panny Marie ve zdech

Vzhled děkanského chrámu, popsany na řádcích výše, je vzhledem, jaký může vidět běžný kolemjdoucí i pravidelný účastník bohoslužeb – je tedy věcí více než známou. Téměř každá doba zanechala na tváři městského kostela svůj podpis, málokdo ale ví, že několik staletí přečkal kostel Panny Marie takřka v nezměněné podobě, kterou získal při svém zbudování. Otázka, jaká tato podoba byla, se zdá dodnes nezodpovězená, ačkoliv mnoho indicií tento děkanský chrám skrývá dodnes. O jejich hlubší analýzu a rekonstrukci se zatím, pokud je mi známo, nikdo nepokusil, nebo tato jeho snaha zůstala veřejnosti skryta.

Proto se v této práci pokusím tento kostel vykreslit tak, aby co možná nejvěrněji odpovídal svému původnímu stavu. Při snaze o rekonstrukci nám mohou pomoci stavby přibližně stejného stáří, které zůstaly takřka intaktně zachovány do dnešní doby. Zde jsem vycházel zejména z podoby hřbitovního kostela sv. Mikuláše v Kašperských Horách a dále také farního kostela stejného patrocina v Benešově.

4.1. Poloha a exteriér kostela

4.1.1. Poloha kostela

Kostel Matky Boží nebyl vestavěn do stávající zástavby, ale byl budován souběžně s okolními budovami. Místo na němž byl kostel Panny Marie zbudován, bylo od počátku velmi omezené. Chrám nemohl růst do délky směrem na západ, kde mu bránila od 2. pol. 14. století na dlouho nedotknutelná hradební zeď, proto se všechny přístavky musely uskutečňovat do šířky kostela.

Stavba byla orientována směrem východ-západ s chórem obráceným do velkého náměstí a západním průčelím do hradeb. Na východní straně byl kostel uzavřen presbytářem neznámého půdorysu, západní závěr kostela byl téměř kolmý k ose kostela a těsně sousedil se zdí městského opevnění, které se dotýkalo severozápadního nároží stavby. Hlavní loď byla kryta vysokou sedlovou střechou, stěny prolamovala na severní i jižní straně dvojice oken tvaru hrotitého oblouku s jednoduchou kružbou, tzv. jeptiškou (mniškou)¹²⁷ na vrcholu, jemně profilovaným ostěním a rozměrnou špaletou. Nižší boční lodi byly kryty pultovými střechami, sahajícími až k okénkům převýšené střední lodi. Severní z těchto lodí byla osvětlena dvěma hrotitými okny se silně

¹²⁷ LÍBAL 2001, 317.

sešikmenou špaletou, jižní loď byla prolomena jedním oknem a hlavním vchodem, tvořeným lomeným obloukem s prostým kamenným portálem.

K presbytáři kostela se na severní straně přimykala sakristie nejistého půdorysu. K jihozápadnímu nároží stavby přiléhala i zvonice, patrně pozůstatek starší stavby (viz dále).

4.1.2. Stavební materiál

Kostel Panny Marie ve zdech byl vystavěn z lomového kamene, na nárožích armovaném žulovými kvádry. Celá stavba byla ještě v době předhusitské¹²⁸ omítnuta hrubou omítkou, do níž byla namalována velice jednoduchá, avšak efektní výzdoba v podobě oranžovo-hnědých obdélníků o rozměrech cca 50 cm délky a 25 cm výšky, orámovaných bílými liniemi o šířce 2–4 cm. Evidentně mělo jít o jakousi jednoduchou napodobeninu kvádríkového zdiva. Tato vrstva omítky je dodnes zachována na jižní straně kostela pod střechou literátského kůru. Stejná výzdoba byla nalezena při opravě r. 1924 na celé jižní lodi pod nynější sgrafitovou omítkou a také na spodním patře věže z východní strany.¹²⁹

4.2. Presbytář

4.2.1. Datace

Na začátek je nutné zmínit, že otázka datování presbytáře děkanského kostela není doposud spolehlivě zodpovězena, zejména v důsledku absence podrobnějšího archeologického poznání v místě kostela, podobně jako i v celém městě. Jisté však je, že nynější presbytář není nejstarší částí kostela, jak se domnívala starší literatura,¹³⁰ nepochází tedy ze stejné doby jako hlavní loď. Presbytář původní baziliky byl podle všeho nižší a kratší než stávající. Dobroslav Líbal soudil, že šířka presbytáře odpovídala dnešnímu stavu, přičemž vycházel z předpokladu, že sakristie je podobného stáří jako severní boční loď, tedy že patřila ke kněžišti původnímu, k čemuž jej vedla „shoda gotických detailů“ obou zmíněných prostor.¹³¹ Stavbu sakristie klade dokonce do

¹²⁸ DOBIÁŠ 1927, 257.

¹²⁹ Tamtéž.

¹³⁰ MARTÍNKOVÁ 2009, č. 188. Děkan V. Holý rozdělval stavební vývoj kostela do třech částí: „Napřed presbytář, sakristie, pak dále pod věž s kaplí nejsvětější Trojice a potom zadní část a věž.“ Dále PETRŮ 1901, 37.

¹³¹ LÍBAL 1963, nepag. Sakristie byla původně sklenuta dvěma poli křížové klenby s žebry profilu otupeného klínu, vybíhající bez konzol ze zdí a končících v hladkém, kulatém svorníku. Při stavbě schodiště na kůr bylo r. 1883 půl západního pole klenby ubouráno.

poslední čtvrtiny 13. století.¹³² Toto tvrzení však není v souladu s dobou, jaká se běžně uvádí a jejímž zdrojem jsou Pocheho *Umělecké památky Čech*, kde je výstavba sakristie kladena až do prvních desetiletí 15. století.¹³³ Tato datace bývá nekriticky přejímána do dalších publikací, bez ověření a také bez zamyšlení nad předchůdkyní nynější sakristie, která musela bez pochyby existovat.

Jediné podrobnější zprávy o podobě kněžiště jsou zachyceny v souvislosti s rozsáhlejšími opravami po prvním velkém požáru, který město i farní kostel zasáhl v r. 1561. Při následných stavebních úpravách došlo k částečné obnově jižní lodi a přestavbě presbytáře, o čemž svědčí letopočet na sgrafitové výzdobě presbytáře „1596“. Do zdiva nového presbyteria mělo být využito částí kamenného ostění oken, okenních kružeb, jež odolaly zkáze ohněm. U okenních kružeb stojí za zmínku, že všechna okna mají stejnou kružbu, totiž trojlist v kruhu, až na jednu výjimku. Kružba v severovýchodním okně (druhé okno od sakristie) má jako jediné trojlist ve sférickém trojúhelníku.

Na styku nynějšího presbytáře se zdíve hlavní lodi lze pozorovat až 8 cm širokou spáru, což je nejpatrnější známka přístavby presbytáře ke starší lodi. Méně znatelnou, přesto neméně zajímavou skutečností je i nesourodá půdorysná situace obou prostor. Zatímco severní a jižní zeď presbytáře jsou téměř rovnoběžné, prostor hlavní lodě se směrem k západu výrazně zužuje.

4.2.2. Pravoúhlé a polygonální zakončení

Do úvahy o podobě původního presbyteria by logicky připadal polygon tvořený pěti, popř. třemi stranami pravidelného osmiúhelníku. Jde ovšem jen o hypotézu, vycházející z počtu ostění, použitých při přestavbě na konci 16. stol, která ale nezohledňuje velice podstatnou informaci o podobě původního presbytáře, kterou nacházíme ve zprávě ze stavebně-historického průzkumu, provedeného ing. arch. Rudolfem Kristiánem v r. 1995. Zde v kapitole *Stavební vývoj kostela* uvádí: „Kostel byl původně postaven jako trojlodní basilika s pravoúhle uzavřeným presbytářem (!). Hlavní loď rovnostropá s trémovým stropem. Boční lodě klenuté. Z původní stavby se zachovalo zdivo lodě a lodí postranních s dvěma klenebními poli lodi severní. Presbytář přestavěna

¹³² LÍBAL 2001, 317.

¹³³ POCHÉ 1980, 36. J. Dobiáš pouze uvádí, že: „...městský kostel ... si vyžádal již v době předhusitské rozšíření. K severní lodi byla směrem na východ přístavěna sakristie a sklenuta žulovými žebry téhož profilu jako v severní lodi chrámové ...“ DOBIÁŠ 1927, 257.

a zaklenuta v třetí čtvrtině 14. století.¹³⁴ Dalším vodítkem k pravoúhlému presbytáři může být zmínka D. Líbala o tom, že „čtvercové pole podélné části kněžiště má vysloveně archaický charakter.“¹³⁵ Nakolik lze v tomto archaismu hledat aluzi na dřívější podobu presbytáře, lze ale jen stěží dokázat.

Nabízí se tedy nejpravděpodobnější závěr, že kostel při svém vzniku měl presbytář pouze malý, pravoúhlý, zpevněný nárožními opěráky, který v této podobě přetrval maximálně do třetí čtvrtiny 14. století, kdy za episkopátu Arnošta z Pardubic, či jeho nástupce Jan Očka z Vlašimi, patrně došlo k jeho přestavbě. Jelikož v témže časovém období byl v gotickém stylu přestavován farní kostel sv. Víta, silně poškozený při vyplenění v r. 1317, je na místě uvažovat i o rozšíření stavebních aktivit na kostel Matky Boží v hradbách, který mohl být (i nemusel) válečných škod ušetřen. Ostatně D. Líbal podobně soudil, že k přestavbě presbytáře došlo ještě před vypuknutím husitské revoluce¹³⁶ již „někdy po polovině 14. století“.¹³⁷ Při další přestavbě v 70. a 80. letech 16. století byly některé části kamenného ostění a okenních kružeb druhotně vsazeny do zdí nového chóru. Pozůstatkem této stavební činnosti je podle J. Dobiáše značné otlučení zmiňovaných ostění, nicméně připouští i možnost, že forma ostění byla použita „jako pozdní přežitek z doby největšího rozkvětu gotiky“.¹³⁸

4.3. Hlavní loď

Presbytář se na východě otevíral do střední lodi, jejíž obvodové zdi byly podle všeho 13 m dlouhé,¹³⁹ 15 m vysoké a okolo 1 m silné, šířka lodi činila asi 7 m. Ve vzdálenosti 1 m od stropu byly do zdí prolomeny dva páry oken tvaru hrotitého oblouku

¹³⁴ MZA Brno – SOkA Pelhřimov, fond OÚ PE III., stavební záležitosti. Inv. č. 5, SHP Ing. Arch. Rudolf Kristián, 1995, 7. Toto tvrzení může narážet na praxi, že pravoúhlý typ presbytáře se vyskytoval spíše u venkovských kostelů, vzniklý redukcí raně středověkého typu s apsidou a prodlouženým chórem. Vypuštěním této apsidy se pak vytvořil prostor o třech rovných stěnách, zaklenutý většinou jedním polem křížové klenby. V případě pelhřimovské baziliky se ale jednalo o založení kostela městského, byť stále filiálního.

¹³⁵ LÍBAL 1963, nepag.

¹³⁶ Tamtéž. Pozoruhodnou souvislostí může být i záznam v Schallerově *Topografii*, že děkanský kostel byl již r. 1359 a 1383 uváděn jako kostel farní. Srov. SCHALLER 1790, 79: „Dechantkirche unter dem Namen des heil. Apost. Bartholomäus und dem Patronatsrechte des Magistrats, vie schon auf das J. 1359. und 1383. als Pfarrkirche vorkommt.“ Je pravděpodobné, že mariánský kostel převzal po dobu přestavby sv. Víta funkci hlavního městského kostela.

¹³⁷ LÍBAL 2001, 317.

¹³⁸ DOBIÁŠ 1924, 1.

¹³⁹ Dosavadní literatura chybně stanovuje délku celé baziliky v rozpětí 12-12,5 m. Na vině je opět špatné pochopení J. Dobiáše, který popisuje baziliku, „jejíž hlavní, jen asi 12 m dlouhá loď [...] se otevírala dvěma páry oblouků do užších lodí bočních.“ Viz DOBIÁŠ 1927, 256.

s profilovaným ostěním, zakončeným zostřenou mniškou (či jeptiškou) na vrcholu a rozměrnou, silně sešikmenou špaletou. Předpokládané rozměry takového okna byly 240 cm výšky a 80 cm šířky. Kamenné ostění o rozměrech 170 cm výšky, 50 cm šířky a asi 20 cm síly bylo jemně profilováno na vnější straně (viz obrazová příloha) a polychromováno červeno-oranžovou barvou. Ostění bylo vsazeno do cca 50 cm široké špalety. Prolomení oken nebylo souměrné, tedy se navzájem v ose nekryla.

4.3.1. Zakončení hl. lodi

Lod' byla zakončena na západě stěnou, těsně sousedící s hradební zdí, která nahradila snad již v polovině 14. stol. dosavadní hrazení dřevěné.¹⁴⁰ Toto západní průčelí bylo ze statických důvodů pravděpodobně zpevněno opěrákem.

Severozápadní nároží trojlodí lze stanovit dle polohy konzol křížové klenby v západním poli severní boční lodi. Pro jihozápadní nároží je určující nález pozůstatku sgrafit na zdivu věže při průchodu na půdu z točitého schodiště. Jelikož sgrafita jsou v každém případě výzdobou exteriérovou, je tedy zřejmé, že průčelí nemohlo probíhat západněji, než je zmiňovaný průchod.¹⁴¹

Na východě přiléhal k trojlodí nižší presbytář, oddělený štítovou zdí. Celá loď byla kryta plochým trámovým stropem, a to až do r. 1646, kdy požár zničil věž se zvony, střechu i zmíněný strop lodi, která byla poté provizorně zaklenuta.¹⁴²

4.4. Boční lodi

Hlavní loď se na každé straně otevírala do bočních lodí dvěma mohutnými arkádami hrotitých oblouků, spočívajících na obdélníkových pilířích. Obě boční lodi byly zpočátku, stejně jako hlavní loď, plochostropé. J. Dobiáš toto tvrzení podpořil faktem, že odkryté závěry oken severní boční lodi sahají nad nynější křížovou klenbu, což tedy značí, že severní loď byla brzy po dokončení kostela znovu sklenuta.¹⁴³ Ve stejném duchu se vyjadřuje i D. Líbal, když uvádí, že „trojlodí bylo zřejmě zprvu plochostropé, ale záhy vloženy dvě žebrové křížové klenby do severní boční lodi.“¹⁴⁴

¹⁴⁰ Dvojitá linie opevnění je dobře patrná jen několik kroků od severní lodi kostela, při cestě vklíněné mezi kaplankou a dům čp. 158 v Solní ulici.

¹⁴¹ RAZIM 2001, 21.

¹⁴² MARTÍNKOVÁ 2006, 23.

¹⁴³ DOBIÁŠ 1927, 256, pozn. 93.

¹⁴⁴ LÍBAL 1963, nepag.

4.4.1. Zaklenutí

Ve zmiňované severní lodi tak můžeme dodnes obdivovat tato dvě travé, mající každé z nich 5,6 m délky, 3,4 m šířky a jen 5,4 m výšky, sklenuté křížovými klenbami se žebry jednoduchého profilu otupeného klínu s rovnými stranami. Žebra vybíhají z hladkého svorníku a jsou usazena na konzolách tvaru v půli zapuštěného osmibokého jehlanu s deskou.

Jižní boční loď měla podle všeho obdobné druhotné zaklenutí. Líbal soudí, že se tak stalo po polovině 14. století.¹⁴⁵ Nakolik je tato klenba původní a jak výrazným způsobem se jí dotkla přestavba po požáru r. 1561, nelze posoudit. Východní pole klenby má žebra s jednoduchým žlábkem, která vybíhají z jehlancovitých konzol a končí v kulatém svorníku s reliéfním zobrazením Kristovy hlavy. Klenební pas je z východní strany zkosen, západní strana je již silně vyžlabena.¹⁴⁶ Západní pole má již všechna žebra s hlubokým žlábkem, sevřené profilovaným svorníkem.

4.4.2. Okna

Do zdiva severní lodě byla v neznámé výšce prolomena dvojice hrotitých okenních otvorů. O skutečných rozměrech a ostěních těchto oken víme velice málo, J. Dobiáš ale uvádí, že při opravě fasády r. 1924 byly nalezeny závěry těchto oken.¹⁴⁷ Ty jsou také dobře patrné na dobových fotografiích a zaměření O. Boušky z r. 1942, v obrysech jsou dodnes naznačena v omítce. Mohlo se tak jednat o úzká a vysoká okna, podobná okénkům u stropu hlavní lodi.

Jižní loď měla v přízemí prolomeno jedno okno a zcela určitě také hlavní vchod do kostela, tvaru hrotitého oblouku, s (patrně nezachovalým) profilovaným kamenným ostěním. J. Dobiáš k tomu dodává: „těsně vpravo, od schodiště vedoucího na literátský kůr, byla pod novějším oknem, sklenutým do půlkruhu, nalezena dolní část původního gothického okna z doby kolem roku 1300, se silně sešikmenými špaletami v dobře hlazené maltě. Lomený závěr okna nemohl být bohužel zjištěn“.¹⁴⁸ Ve zdi kostela jsou dodnes zachovány dva malé výklenky, odkrývající konce této široké špalety, jejíž délka činí 100 cm.

¹⁴⁵ LÍBAL 2001, 317.

¹⁴⁶ Je otázkou, jak velký rozsah měly opravy po požáru r. 1561 na této lodi, ale s přihlédnutím k tomuto nálezu lze předpokládat, že obvodové zdi zůstaly stát a obnova se týkala pouze klenutí, s využitím zachovalých klenebních žeber. Při jejich opětovném sestavování mohlo dojít k posunu, viditelnému v západním poli, kde spodní žebro nenasedá na konzolu.

¹⁴⁷ DOBIÁŠ 1927, 257.

¹⁴⁸ DOBIÁŠ 1924, 2.

V rekonstrukcích vycházím tedy ze zjištěných vzdáleností z obou lodí – severní loď zachovala horní závěry obou oken, jižní loď oproti tomu závěr spodní. Hypotetická výška takovýchto oken (vč. špalety) by se tak pohybovala v rozpětí od 3,5 do 4 m, šířka by pak odpovídala 1 m. Bližšímu zkoumání a ověření brání fakt, že okna severní lodě a jedno okno lodě jižní byla v době barokní přestavby v letech 1724–1725 změněna na okna oblouková.

4.4.3. Zakončení

Zakončení jižní a patrně i severní lodě na východní straně bylo provedeno spíše rovnou stěnou, nikoliv tedy polygonálním závěrem, jak se domnívali Polesný a Wirth.¹⁴⁹ Zbytky pravoúhlého nároží byly nalezeny při opravách fasády r. 1924, kdy „se zachovalo velmi dobře jihovýchodní nároží pravé lodi chrámové, zbudované z pečlivě otesaných kvádrů, kolmou spáru, dělicí je od přístavku...“¹⁵⁰ Několik kamenů tohoto nároží je dnes ponecháno odhalených. Na východě ukončovala trojlodí výše popsaná jednotná zeď.

4.5. Vnitřní uspořádání kostela

O vnitřním uspořádání kostela a jeho podobě nemáme žádné zprávy ani písemné doklady. Z doby předhusitské je doložen pouze (postranní) oltář sv. Zikmunda, avšak pouze jeho patrocinium a beneficium,¹⁵¹ nikoliv vzhled a umístění. Také vnitřní výmalbu či přítomnost nástěnných maleb z tohoto období nelze prozatím doložit.

4.6. Věž

Doposud ne zcela zodpovězenou otázkou také zůstává stáří a podoba zvonice u kostela Matky Boží, jejíž stavební historii dodnes zastihuje bádání o samotném kostele, navzdory tomu, že jde o stavbu stejně tak pozoruhodnou.

Starší studie nebyly zajedno v tom, zdali věž byla vystavěna snad až v průběhu 15. století a r. 1529 znovu zbudována, s využitím západní zdi hradeb,¹⁵² nebo rostla

¹⁴⁹ POLESNÝ/WIRTH 1911, 87.

¹⁵⁰ DOBIÁŠ 1924, 2.

¹⁵¹ LC V, 106.

¹⁵² Zápis v Městské knize z r. 1419 hovoří k r. 1529 o smlouvě obce s Ondřejem, synem Duškovým, který měl klášter žlab mezi „novou zvonici“ a sladovnou, náležící k jeho domu. Konšelé mu na tento žlab přispěli z obecních prostředků s tím, že „přijme střechy zvonice ke svému gruntu“ a bude ji na své náklady opravovat. Za to mu příslušela náhrada 2 kop gr. míšeňských a také povolení, že podle potřeby

spolu s původní bazilikou na počátku 14. století.¹⁵³ Nové výzkumy přidaly ještě třetí verzi, že zvonice zde v jakémisi zárodku stála ještě před zbudováním trojlodí.

Podobu této věže ani její tehdejší výšku neznáme, neboť dochovaná dispozice byla závažně pozměněna vložením šnekového schodiště do této nejstarší partie věže. Jižní zeď se zachovala do výšky asi 15 m, ovšem ne jako výška původní, ale jako důsledek snížení, k němuž došlo z neznámých příčin. Zhruba ve výšce koruny této zdi je na západní fasádě věže zachován nápadný horizontální ústupek, který takřka koresponduje s linií zdi trojlodí. S největší pravděpodobností se jedná o západní průčelí původní věže. Výšku severní a východní zdi nelze zatím bez hloubkového průzkumu určit, stejně tak nemůžeme spolehlivě vymežit uspořádání věže, patra a provozní rozdělení.

Jisté je, že věž byla budována s použitím samonosného lešení z velkých kulatin, jehož část zůstala zachována v jižní zdi. Materiálem bylo, podobně jako u chrámu, lomové zdivo. Původní okenní a vstupní otvory nebyly dosud zjištěny, krom jediného. Ve výšce asi 10 m nad úrovní nynější podlahy hlavní lodě se totiž v severní zdi nachází (snad osvětlovací) otvor. Při jižní zdi lze sledovat ještě jinou pozoruhodnou skutečnost – po celé délce zdi asi ve výšce 5,5 m nad nynější podlahou hl. lodi je zřetelný odlehčovací oblouk. Ten může být svědectvím toho, že zdivo pod ním bylo součástí nějaké starší stavby, jejíž pevnosti tehdejší stavitel věže tolik nedůvěřoval, a proto jej vyztužil uvedeným obloukem. Na tomto místě vyvstává závažná domněnka, kterou poprvé vyslovil PhDr. Vladislav Razim ve svém stavebně-historickém průzkumu bartolomějské věže z r. 2001, a totiž že starší část věže, zhruba v úrovni přízemí, je ještě starší než samotné trojlodí.¹⁵⁴ Dle zmiňovaného průzkumu nelze tedy vyloučit, že tato část věže byla součástí nějakého staršího stavebního celku, stojícím zde ještě před založením kostela Matky Boží. O této úvaze se ještě zmíním v dalším textu.

V půdorysu lze stanovit pouze délku východní strany věže, činící cca 6 m, a podle zmíněného odlehčovacího oblouku také přibližnou délku jižní strany – zhruba 7,4 m. Severní zeď podle všeho zasahovala dále k západu, než dnešní nároží. Půdorys věže byl tedy v zásadě obdélný a nikoliv lichoběžný, jak se jeví dnes.

smí „trámy do zvonice vložit.“ Jediné, co z této zprávy vyplývá je fakt, že Ondřejova sladovna přiléhala bezprostředně ke zvonici, nelze však s jistotou tvrdit, že je tím míněna právě zvonice v jihozápadním nároží mariánského kostela. Bližší výzkum již není možný, neboť bezprostřední zástavba v okolí věže byla zbourána v souvislosti s výstavbou zámku pánů z Říčan. Viz DOBIÁŠ 1950, 196–197.

¹⁵³ Srov. DOBIÁŠ 1927, 257, pozn. 95.

¹⁵⁴ RAZIM 2001, 24.

Podle výše jmenovaných indicií lze předpokládat takovýto vývoj: v blíže neurčeném roce byla za pomoci dřevěného lešení z lomového kamene vystavěna věžovitá stavba, která snad tvořila součást starší budovy. Když se na přelomu 13. a 14. století začal budovat kostel Panny Marie, jeho stavitel pojal do zdí vznikajícího chrámu také jižní zeď této věže, kterou pro jistotu vyztužil odlehčovacím obloukem.

První písemnou zmínku o věži nalézáme až r. 1529,¹⁵⁵ nevíme však, zda podoba věže zůstala do této doby nezměněna.

4.6. Zámecká kaple

Aby byl obraz o nejstarších dějinách děkanského kostela opravdu co nejucelenější, ještě se na závěr krátce zastavím u teze, jež koluje množstvím umělecko-historické literatury. Je to právě ona zmínka o prapůvodu kostela jako hradní, resp. zámecké kaple. Ve světle dosavadního bádání, že Pelhřimov neměl až do poloviny 16. století žádné vrchnostenské sídlo ve smyslu hradu či tvrze, se zdají tyto domněnky málo pravděpodobné, nicméně bych rád, aby se i těmto tezím dostalo alespoň malého místa a pozornosti.

Je zajímavé, že starší literatura se o zámecké kapli zmiňuje velice často často,¹⁵⁶ není však zřejmé, odkud tato myšlenka pramení. Vesměs se uvádí pouze jako prostor sakrálního užití pro blíže neurčeného majitele zámku, pouze nejstarší práce – Sommer, Trajer a po nich zdá se Polesný a Wirth – ztotožňují zámeckou vrchnost s pány z Říčan.¹⁵⁷ Pro autory těchto pojednání z poloviny 19. až počátku 20. století bylo výchozím předpokladem to, že pelhřimovský zámek je stavbou mnohem starší, než

¹⁵⁵ DOBIÁŠ 1950, 196, pozn. 8.

¹⁵⁶ Viz např. SOMMER 1842, 148: „Die Decanal kirche war die ehemalige Schloßskapelle der Herren von Říčan, welche zu diesen Behufe, nachdem die Stadtgemeinde die Herrschaft durch kauf an sich gebracht hatte, im J. 1596 angemessen vergrößert und ausgestattet wurde.“ Podobně TRAJER 1862, 703: „Dieselbe wurde im jahr 1596 von der Stadtgemeinde an der Stelle der früher daselbst bestandenen Schloßskapelle der Herren von Říčan erbaut, und dan in drei verschieden Seiträumen erweitert.“ OTTO 1892, 203: „Hned vedle zámku vypíná se kostel sv. Bartoloměje, s vysokou věží, který byl prvotně kaplí zámeckou slohu gotického, jež byla postupem času dvakrát rozšířena, pokaždé ovšem v jiném vkusu.“ SOUKUP 1903, 184: „Farní kostel sv. Bartoloměje mučedníka býval kdysi zámeckou kaplí; dle zbylých památek soudě, založen byl na počátku XIV. století.“ PETRŮ 1901, 37: „Děkanský kostel sv. Bartoloměje mučedníka byl, jak se zdá prvotně kaplí zámeckou a teprve, když se město z poddanství vykoupilo, povýšen byl na chrám hlavní, poněvadž se nalézá uprostřed města“ OTTO 1902, 424: „Z kostelů vyniká děkanský chrám sv. Bartoloměje, prvotně kaple zámecká...“ BĚLOHLAV 1908, 253: „Děkanský chrám býval původně zámeckou kaplí, která byla trojlodní.“ POLESNÝ/WIRTH 1911, 47: „Podle tradice, jež se táhne jako červená nit kronikářskými záznamy, byl kostel, nyní děkanský, původně hradní kaplí pánů z Říčan.“

¹⁵⁷ Viz předešlá poznámka. V souvislosti s Pelhřimovským panským sídlem se setkáváme pouze s termínem *panský dům*, poté *zámek*, tedy nikoliv *hrad*. Ve své závěti z 21. listopadu 1551 odkazuje Adam Říčanský svému synu Adamovi mj.: „zámek Pelhřimov, vnově stavenej“ viz DOBIÁŠ 1950, 192.

uváděný rok 1550–1551. Jak jinak bychom si mohli vysvětlit tvrzení o gotickém původu této kaple.

Z novějších výzkumů skutečně vyplynulo, že Adam Říčanský ve snaze vytvořit z Pelhřimova své sídlení město, využil při stavbě nového zámku starší věžové stavby, snad z 15. století.¹⁵⁸ O existenci věžové stavby se obsáhleji zmiňuje J. Soukup, který s její výstavbou spojoval epizodní vládu Jana z Chotěmic nad Pelhřimovem.¹⁵⁹ J. Dobiáš nepochybuje o tom, že jiného panského sídla, než jmenovaného panského domu město nemělo, nicméně popisuje zmiňovanou věžovou stavbu jako „baštu s polygonálním zakončením“ která byla pojata do novostavby zámku. Na tomto místě nevyklučuje ani analogické využití věže kostela Panny Marie ve zdech jako věže městského opevnění.¹⁶⁰ Při zmínce o opevnění nelze pominout ani sporu pelhřimovské obce s rychtářem Buňkem z března 1440, mj. „o opatrování hlásky ... na zdi“.¹⁶¹ Nelze bohužel určit, jednalo-li se o výše zmíněnou baštu či jinou věž městského hrazení.

Jak ale vysvětlit rozpor, který lze nalézt jak u Soukupa, tak i v dalších souborných dílech¹⁶² – mezi konstatováním, že kostel, původně zámecká kaple, náleží výstavbou k 13. či 14. století (nebo jen obecně gotice), a tím, že až do doby pánů Říčanských neměl Pelhřimov vrchnostenské sídlo, tedy ani jeho kapli. Lze tedy vůbec do složitého vývoje zámku Říčanských zasadit počátky děkanského kostela? Nabízí se dvě teorie – možný dvorec pochází již z (konce) 13. století a patřila k němu i vlastní malá kaple neurčitého půdorysu. Druhá teorie též počítá s existencí staršího dvorce s věžovou stavbou z lomového kamene, jejíž východní zeď byla využita při stavbě nového kostela Matky Boží až na konci 13. či počátku 14. století. Původní dvorec, či jeho možný nástupce (panský dům) byl v 15. století přístavbou rozšířen o obdélnou baštu se závěrem tvaru tří stran osmiúhelníku, jejímž účelem mohlo být spíše posílení městského opevnění, než rozšíření panského sídla.¹⁶³

První teorie počítá s předchůdcem kostela Matky Boží, zbudovaným nejpozději v druhé polovině 13. století, což ale nelze spolehlivě doložit. Pro druhou jmenovanou

¹⁵⁸ Srov. POLESNÝ/WIRTH 1911, 103. Zde se otevřeně mluví o stavbě jako o *gotickém hrádku*. Dále viz např. POCHÉ 1980, 35. Zde uvádí vystavění zámku „s použitím trojboce uzavřené věže městských hradeb a snad staršího přilehlého dvorce, v l. 1550–51.“ Též <http://www.region-vysocina.cz/muzeum-vysociny-pelhřimov-cx507>, Muzeum Vysočiny Pelhřimov, navštíveno 17. 4. 2016.

¹⁵⁹ SOUKUP 1903, 157: „Zámeček ... býval silně opevněn. Bezpochyby vznikl až za držitelů zápisných a to za Janka z Chotěmic, jemuž město arcibiskup Kunrad prodal. – Z půdorysu je patrné, že z této stavební periody ostala zde věž a kaple, v farní kostel proměněná.“

¹⁶⁰ DOBIÁŠ 1950, 182–183 a 193–195.

¹⁶¹ CIM III, 224–225, č. 130, též DOBIÁŠ 1950, 180.

¹⁶² Např. BĚLOHLAV 1908, 252.

¹⁶³ LÍBAL 1693, nepag.

teorii svědčí tvrzení J. Razima o stavební struktuře spodního patra nynější kostelní věže, která je, podle jeho stavebně-historického průzkumu věže děkanského kostela z r. 2001, většího stáří, než samotné trojlodí kostela. Jako podpůrného argumentu lze užít i toho, že o situaci osídlení v místech dnešního náměstí v době první lokace Pelhřimova, tj. od počátku 60. do konce 80. let 13. století, víme jen velice málo. Dosavadní archeologický průzkum, provedený r. 2004 v zadním traktu domu čp. 18 v západní frontě náměstí, odhalil pozůstatky zahloubené dřevěné stavby, odpovídající časovému rozpětí prvotní lokace města.¹⁶⁴ Stavba je orientována v ose východ-západ, tedy v rozporu s orientací pozdějších parcel z druhé, obnovené lokace. Ve světle těchto indicií se tak tvrzení o neexistenci vrchnostenského sídla v Pelhřimově stává tvrzením relativním. Ohledně předpokládaných tvrzení v Českém Brodě, Příbrami a Pelhřimově se Tomáš Durdík vyslovuje v tom smyslu, že „jsou pro tuto dobu doložena sídla s možnou zděnou zástavbou, o jejichž konkrétní podobě však víme doposud jen velmi málo“.¹⁶⁵ V těchto případech se nejednalo o hrad v pravém slova smyslu, ale „o objekty klasifikované jako dvůr, dvorec či kurie“.¹⁶⁶ Existenci starší stavby v místech nynějšího zámku nelze tedy spolehlivě potvrdit, ani vyvrátit. Na základě výše uvedených skutečností lze o teorii o původu kostela Panny Marie jako zámecké kaple soudit toto:

V Pelhřimově v 60. letech 13. století, tj. v době první lokace, (již) stál dvorec s věžovou stavbou. Tato stavba neznámého majitele stála stranou tehdejšího vytyčeného osídlení, které bylo soustředěno kolem kostela sv. Víta. Staveb mimo tento okruh se nacházelo více, např. starší budova strážního charakteru „Na Hradišti“, či zmiňovaná stavba v čp. 18. Po vyplenění stávajícího osídlení v letech 1289–90 byl celý dvorec, či jen jeho část, včleněn do organizované zástavby, uskupené kolem nového velkého náměstí. K východní stěně zbylé kamenné věžové stavby bylo přistavěno trojlodí kostela Matky Boží, která tak získala svou zvonici. Při budování kamenného (nebo snad již dřevěného) hrzení, mohla být tato zvonice využita jako posílení městské fortifikace. V místech bývalého dvorce byla pak asi v 15. století, při doplňování městských hradeb, vystavěna obdélná bašta s polygonálním závěrem. Ze zbytků dvorce, nebo jen v jeho místech, byly vystavěny dva měšťanské domy a tzv. panský dům, později přestavěn podle požadavků Adama Říčanského na zámek, skrývající v sobě pozdně středověkou baštu. Oba středověké domy měšťanů byly zbořeny.

¹⁶⁴ HRUBÝ 2004.

¹⁶⁵ DURDÍK/BOLINA 1996, 229.

¹⁶⁶ Tamtéž. Více o charakteru této stavby viz František KAŠIČKA / Luboš LANCINGER: Městský hrad v Pelhřimově a jeho proměny. In: Zprávy památkové péče VIX, č. 10, 1999, 351–355.

Tvrzení, hovořící o zámecké kapli jako základě pozdějšího mariánského kostela, tak s velkou pravděpodobností není nic jiného, než smyšlenou konstrukcí prací z minulého a předminulého století, jejichž autoři si blízkost zámku a děkanského kostela vysvětlovali způsobem, známým z mnoha analogií v jiných městech nejen českého království.

4.7. Městské hradby

Při popisu a rozboru původního kostela nelze opominout část o vlastním opevnění města Pelhřimova, jehož hradební zdi darovaly kostelu tak příznačný přídomek „ve zdech.“

Hrazení města bylo zpočátku tvořeno pouze palisádou a příkopem.¹⁶⁷ Přesný průběh tohoto dřevěného hrazení není znám. První kamenné hrazení se mohlo objevit za držení města Arnoštem z Pardubic, tedy kolem poloviny 14. století. Prokazatelný důkaz bohužel chybí, nepočítáme-li nepodloženou zmínku ve Fuchsově urbáři, že arcibiskup Arnošt „pelhři[mov]ské zdi a věže dokonal“,¹⁶⁸ avšak známe několik analogických příkladů podobného postupu např. Českého Brodu, Horšovského Týna či Roudnice nad Labem.¹⁶⁹ Podle D. Líbala vyrůstala hradba „ze dna parkánu, chráněného parkánovou zdí, před níž probíhal val a příkop.“¹⁷⁰ Ve stejné době vznikaly i obě městské brány – směrem na Jihlavu a na Rynárec.¹⁷¹ Písemnou zmínku o pelhřimovských kamenných hradbách nacházíme až s výše uvedeným pojmenováním kostela „ve zdech“, tedy až r. 1439. Toto označení samotné nijak nevypovídá o vlastní podobě hradeb, nicméně lze z něj usuzovat, že alespoň hlavní zeď opevnění byla již kamenná. Je také velmi pravděpodobné, že nová hradba o síle cca 2 m a výšce 8–10 m byla vytyčena v linii staršího plaňkového hrazení. Tak by se dala vysvětlit skutečnost, že hlavní hradební zeď se nemohla vyhnout severozápadnímu nároží kostela „a tečovala jej“.¹⁷² J. Dobiáš připouští také možnost, že v tomto městském opevnění mohla být i zvonice u kostela Panny Marie využita jako věž fortifikační.¹⁷³

¹⁶⁷ FTB, č. 231, 175.

¹⁶⁸ MZA Brno SOKA Pelhřimov, fond AM Pelhřimov, kniha č. 22 (Augustin Ignác Fuchs: Urbarium der königl. Stadt Pilgram, 1760–1761), fol. 14.

¹⁶⁹ Viz FRB I, 394–395: „Opñida sue ecclesie, videlicet Brodam Bohemicalem, Thyn Horsow, et Rudnycz muris munivit...“

¹⁷⁰ LÍBAL 1963, nepag.

¹⁷¹ MARTÍNKOVÁ 2004, 28.

¹⁷² RAZIM 2001, 24.

¹⁷³ DOBIÁŠ 1950, 183

5. Církevní správa v Pelhřimově do husitských válek

Děkanský kostel popsáný v této práci je bezesporu dokladem velké zručnosti mnoha stavitelů a umělců, podobně jako např. zdobené měšťanské domy. Má ale ještě jednu základní a určující vlastnost, která jej odlišuje právě od jiných profánních staveb – je to stavba sakrální, tedy určená pro bohoslužby, místo, kde se lidé shromažďují ke společným modlitbám a naslouchají Božímu slovu. Architektura samotná by však byla jen mrtvým dílem a zbožný lid jen nedokonalou kulisou, kdyby zde nebylo nikoho, kdo by věřícím vysluhoval svátosti a na jejich cestě k Bohu je doprovázel. Proto je nutné na závěr připomenout také muže duchovní správy, kteří v Pelhřimově do husitských válek působili.

Plebánie je zde zmiňována již v r. 1236¹⁷⁴ avšak prvním doloženým pelhřimovským farářem (u sv. Víta) je Salamon z Walistorfu, rodák z Míšně.¹⁷⁵ Je zmiňován v letech 1323–1326.¹⁷⁶

Dále je zmiňován farář Jan, r. 1359.¹⁷⁷ Obec pelhřimovská tehdy učinila nadaci, aby se na věčné časy sloužila ranní mše v kostele ke cti P. Marie. Fundační listinu měl farář Jan osobně donést k arcibiskupskému dvoru do Roudnice, kde u arcibiskupa Arnošta z Pardubic dosáhl 11. října 1359 nejen jejího potvrzení, ale také 40 denních odpustků pro všechny, kteří se této ranní mše v den sobotní zúčastní, a to na věčné časy.

V letech 1368–1375 je doložen kněz Mikuláš,¹⁷⁸ nástupce nejmenovaného faráře. Dalším duchovním je Václav, „plebanus in Pilgremis.“ Zmínky o něm pochází z let 1375,¹⁷⁹ 1376,¹⁸⁰ 1378,¹⁸¹ 1379.¹⁸² Dne 4. března 1379 se objevuje Jan, plebán v Hořepníku, jako rektor kaple na předměstí města Pelhřimova,¹⁸³ kterou zřídil doktor kanonického práva Mikuláš,¹⁸⁴ právo na ní pak předává faráři Václavovi.¹⁸⁵ Dalším plebánem mezi lety 1381–1387 byl kněz Petr. Za jeho působení došlo r. 1384 k nadaci

¹⁷⁴ Viz 3.1. Kostel sv. Víta.

¹⁷⁵ DOBIÁŠ 1927, 346.

¹⁷⁶ DRC, 383.

¹⁷⁷ LC I/1, 186, č. 31.

¹⁷⁸ LC I/2, 100.

¹⁷⁹ Viz AI I, 109, č. 1.

¹⁸⁰ Tamtéž, 157, č. 62.

¹⁸¹ Tamtéž, 348, č. 140.

¹⁸² Tamtéž, 370, č. 259.

¹⁸³ Tamtéž, 336, č. 72.

¹⁸⁴ LE II, 131, č. 246.

¹⁸⁵ AI I, 348, č. 140.

oltářnictví ve farním kostele, a s tím spojeným prodejem rychtářství v Dobré Vodě r. 1386.¹⁸⁶ Zde je zaznamenán pelhřimovský rychtář Buněk a s ním také jistý kněz Jan Hlum „odtud z Pelhrzymova, capplan.“¹⁸⁷ U dokumentu o pronájmu farních důchodů v Kněževsi v dodatku z r. 1394 je mezi podepsanými jmenován pelhřimovský plebán Ondřej.¹⁸⁸ Tento kněz radikálních názorů působil v Pelhřimově přibližně od r. 1387. Proslul jako nepřítel arcibiskupa Jana z Jenštejna a o jeho povaze svědčí i obvinění ze svatokrádeže při ztrátě misálu a dvou kalichů od kostela sv. Víta.¹⁸⁹ Před konsistoří r. 1393 sice přiznal: „že přijal z kostela dva kalicha a missál, nechtěl je však vrátiti, prý z lásky k nim, neboť nikdo by prý tyto věci tak dobře neopatroval jako on.“¹⁹⁰ V době vyšetřování vykonával dočasně funkci plebána kněz Dětrich (1391–1393).¹⁹¹ Ondřejovým nástupcem se stal v letech 1412–1415 Mikuláš Jindřichův,¹⁹² původem z Prahy. Tento kněz po odchodu z Pelhřimova zaznamenal značný postup v církevní hierarchii, a byl na basilejském koncilu nominálně ustanoven za pražského arcibiskupa a tento úřad vykonával až do r. 1443. Posledním jménem známým předhusitským plebánem je jmenován Mikuláš,¹⁹³ dřívější plebán vlašimský, který zde mohl setrvat nejpozději do přelomu let 1420 a 1421.

O duchovní správě v období husitských válek toho mnoho nevíme, zprávy jsou jen kusé. Město bylo od r. 1422 obsazené husitskou posádkou z Tábora, je tedy namístě se domnívat, že zde působil kněz příslušný do Tábora. Mezi léty 1419–1436 neznáme jménem ani jediného faráře.

Za zmínku ovšem stojí, že za 22 let, o kterých máme zprávy – tedy až do r. 1415 – „dodal Pelhřimov českému duchovenstvu neméně nežli 55 kandidátů kněžství“.¹⁹⁴ Ačkoliv větší část z nich nepřijala vyšší svěcení, z důvodu nedostatku beneficí, přece jen je tento počet katolických kleriků, jež vzešli z malého českého města na samém prahu husitských bouří, úctyhodný.

¹⁸⁶ LE, II, 213, č. 362.

¹⁸⁷ LC VII, 29. A. XXII.

¹⁸⁸ LE VII, 166, č. 46; dále 177, č. 89.

¹⁸⁹ AI III, 117, č. 44.

¹⁹⁰ NEJEDLÝ 1907, 62.

¹⁹¹ AI III, 154, č. 197.

¹⁹² LE X F 2, 111.

¹⁹³ LC VII, 216 – 217.

¹⁹⁴ DOBIÁŠ 1927, 376

Závěr

Historie pelhřimovského děkanského kostela sv. Bartoloměje na pozadí dějinných událostí českých zemí a zvláště vývoje města Pelhřimova je velice pestrá. Kostel procházel mnoha slohovými etapami, které na něm zanechaly více či méně znatelný otisk. Ať už se jedná o masivní vysoké zdi a malá okna raně gotické trojlodní baziliky, renesančně přestavěný presbytář s nepřehlédnutelnou sgrafitovou výzdobou, přelévající se i do horní poloviny severní boční lodi, či barokní výmalbu a oltáře, z nichž největším klenotem je raně barokní černo-zlatý hlavní oltář, až po moderní části mobiliáře z počátku 20. století. Všechny tyto prvky se v prostoru a hmotě kostela navzájem netříští, ale pozoruhodně splývají v jeden celek, který dává hlavnímu pelhřimovskému kostelu tak specifický ráz.

Počátky nynějšího děkanského chrámu se takřka kryjí s počátky samotného města. Na řečickém panství pražských biskupů, v malebném údolí, vklíněném mezi zalesněné kopce Křemešnické vrchoviny, existovalo od 12. století několik osad, jejichž obyvatelstvo profitovalo z blízkosti staré želivské obchodní stezky. Mezi nimi zaujala postupem času přední místo osada strategicky umístěná u brodu říčky Bělé, v níž byl snad již v pol. 12. století vystavěn farní kostel zasvěcený sv. Vítu. V 60. letech 13. století bylo za episkopátu Jana III. z Dražic toto osídlení povýšeno na městečko, a vzápětí na to pak vyměřeno město nové, s velkorysou výměrou 40 lánů, v těsném sousedství starého osídlení. Lokační smlouvu k této události dochoval starší zápis, pojatý do formulářové sbírky Tobiáše z Bechyně.

Malý a nehrazený Pelhřimov ve své prvotní lokaci byl vypleněn a spálen při nájezdu Vítkovců na jaře r. 1289. Biskup Tobiáš znovu Pelhřimov vystavěl a se svolením krále jej nařídil opevnit palisádou a příkopem. Dále rychtáře Konráda a přísežné muže zavázal do čtyř let znovu město zalidnit, o čemž nás též informují listiny Tobiášova formuláře.

Nový Pelhřimov byl zbudován na pravidelném půdorysu s velkým čtvercovým náměstím, z něhož radiálně vybíhaly čtyři hlavní ulice. V severozápadním rohu náměstí byl souběžně s novým městem budován i nový kostel, zasvěcený patrně Nanebevzetí Panny Marie, v těsné blízkosti hradeb. Starší kostel sv. Víta se ocitl za hradbami, na předměstí. Jen necelých 30 let bylo dopřáno novému městu, aby se vzpamatovalo z hrůz plenění. R. 1317 zaútočil na Pelhřimov Vilém z Landštejna, dobyl však pouze svatovítské předměstí, město v hradbách se patrně ubránilo. Ztráty na obyvatelstvu

i budovách byly zaceleny osobní intervencí Arnošta z Pardubic, a tak se město, jenž se potřetí za méně než 50 let pohybovalo na hraně své existence, mohlo za vlády Lucemburků konečně rozvinout a upevnit své postavení v řečické arcibiskupské državě.

Prosperita města plynula zejména z obchodní činnosti. Trhový Pelhřimov, jak byl tehdy nazýván, se stal největší hospodářskou základnou v okolí a až do husitských válek se jeho situace vyvíjela více než příznivě. Nedlouho před osudným vzplanutím revoluce ve jménu kalicha dluhy zatížený arcibiskup Konrád z Vechty odprodal r. 1415 rozsáhlé pelhřimovské panství do rukou nové vrchnosti – rytíře Jana Svídnického z Chotěmic. Do nové doby a nového náboženského uspořádání tak město vstupovalo již jako zboží světské.

Svatovítský farní chrám, přestavěný Arnoštem z Pardubic do gotických tvarů, stál (bez ohledu na faráře toho či onoho vyznání) stále za hradbami, obklopen malým hřbitovem v srdci původní osady. Na rozdíl od této stavby zůstal mariánský kostel v hradbách válečnými událostmi takřka nedotčen, a tak si zachoval svou původní podobu až do poloviny 16. století. Jediné změny na jeho vzhledu tak nezavinila loupeživá ruka vojáka, ale citlivá ruka zručného stavitele a kameníka. Stavební historii a podobě tohoto kostela je pak věnována tato práce.

Stavba, pravděpodobně bez předchůdce, vznikla v období výstavby nového města, tedy v poslední dekádě 13. století. Malá trojlodní bazilika byla situována do těsného sousedství starší kamenné věžové stavby, jejíž východní zeď využil stavitel kostela jako západní závěr jižní boční lodi a pro jistotu ji zpevnil odlehčovacím obloukem. Tak nový kostel získal svou zvonici. Původní presbytář, snad pravoúhle zakončený, byl nejpozději v třetí čtvrtině 14. století přestavěn do podoby polygonu s opěráky, nicméně stále byl nižší a kratší, než kněžiště nynější. Při přestavbě po požáru r. 1561 byl presbytář znovu přestavěn s využitím starších kamenných ostění a klenebních žeber. Trojlodí bylo tvořené hlavní převýšenou lodí, osvětlené na každé straně párem 80 cm širokých a 240 cm vysokých oken s polychromovaným kamenným ostěním, zakončeným prostou zaostřenou mniškou. Hlavní loď se otvírala dvěma páry hrotitých arkád do bočních lodí. Severní loď zachovala dvě pole křížové klenby s žebry profilu otupeného klínu, vybíhajících z osmibokých zapuštěných konzol a spojujících se do hladkého kulatého svorníku. Prostor této lodi osvětlovala dvě okna podobného vzhledu jako okna hlavní lodi, o výšce asi 3,5–4 m. Jižní loď měla obdobné zaklenutí, pocházející z doby po pol. 14. století, nacházel se zde hlavní vchod, tvořený velkým hrotitým obloukem bez ostění a také velké okno, stejně jako v lodi severní.

Celá stavba byla zbudována z lomového kamene, v nárožích s armaturou žulových kvádrů, a byla cele omítnuta. Na této omítce byla vyvedena jednoduchá vnější výzdoba jako nápodoba kvádríkového zdiva, tvořená obdélníky o rozměrech 25x50 cm v barvě oranžovo-hnědé. Stavba byla obrácena kněžištěm do velkého náměstí, západním průčelím pak do hlavní hradební zdi.

Obraz kostela Matky Boží Panny Marie ve zdech jsem se zde snažil zobrazit v barvách co nejjasnějších a konturách co nejpřesnějších. S vědomím, že život kostela nelze odtrhnout od života obce, v níž stojí, jsem tuto scénu zasadil do diorámatu vývoje celého středověkého Pelhřimova – města (arci)biskupského a později i královského, kde měšťané, kupci i řemeslníci pravidelně přicházeli do svého kostela, prosit i děkovat svému Stvořiteli. Zobrazit příběh města, zasazeného po staletí do údolí malé říčky Bělé a jeho mariánského kostela, tak jak jej viděli jeho středověcí obyvatelé.

Nynější děkanský chrám sv. Bartoloměje stále stojí na místě, zvoleném na konci 13. století. Od dob vzdálených či nedávno minulých sem stále přicházejí lidé prostí i vznešení, kteří zde v pokoře poklekají a ve chvíli ztišení vnímají krásu tohoto místa. Stavby, která je nad jiné svědkem a zdrojem poznání o době, umění, zručnosti a především hluboké víře generací, které již dávno vymazal čas z naší paměti, avšak jejich otisk v kameni, dřevu či plátně nás provází nadále. Pevně věřím, že výše vyvedený obraz středověkého Pelhřimova a jeho chrámu Matky Boží k tomuto poznání přispěje.

Seznam použitých zkratek

Seznam literatury

Nevydané prameny – archivní fondy, sbírky:

Moravský zemský archiv v Brně – Státní okresní archiv Pelhřimov:

Fond Děkanský úřad Pelhřimov: kniha č. 1, pamětní, kniha č. 22, fundační

Fond Archiv města Pelhřimov: kniha č. 22, urbář, I. díl; kniha č. 23, urbář, II. díl; kniha č. 113: Městská kniha od r. 1419

Fond OÚ Pelhřimov III., stavební záležitosti:

RAZIM 2001 — Vladislav RAZIM: Stavebně-historický průzkum věže kostela sv. Bartoloměje. 2001

KRISTIÁN 1995 — Rudolf KRISTIÁN: Stavebně-historický průzkum kostela sv. Bartoloměje. 1995

Národní památkový ústav – plánová sbírka Generálního ředitelství:

Zaměření kostela sv. Bartoloměje, Oldřich BOUŠKA. 1942

LÍBAL 1963 — Dobroslav LÍBAL: Průvodní zpráva ke stavebně historickému průzkumu města Pelhřimov, SÚRPMO. Praha 1963

ZAHRADNÍK/MUK 1986 — Pavel ZAHRADNÍK / Jan MUK: Pelhřimov, stavebně historický průzkum, Poděbradova ulice čp. 18, SÚRPMO. Praha 1986

Vydané edice:

AI I — Ferdinand TADRA (ed.): Acta iudicaria consistorii Pragensis – Soudní akta konsistioře Pražské I. Praha 1893

CDB I, II — Josef EMLER (ed.): Codex diplomaticus et epistolarius regni Bohemiae I. et II. Praha 1904–1912.

CIM II — Jaromír ČELAKOVSKÝ (ed.): Codex iuris municipalis – Sběrka pramenů práva městského království českého II. Praha 1895

DRC — Josef EMLER (ed.): Decem registra censuum Bohemica compilata aetate bellum husiticum praecedente – Deset urbářů českých z doby před válkami husitskými. Praha 1881

FRB II — Josef EMLER (ed.): Fontes rerum Bohemicarum II. Praha 1874

FRB III — Josef EMLER (ed.): Fontes rerum Bohemicarum III. Praha 1882

FRB V — Josef EMLER (ed.): Fontes rerum Bohemicarum V. Praha 1893

FTB — Jan Bedřich NOVÁK (ed.): Formulář biskupa Tobiáše z Bechyně (1279–1296). Praha 1903

LC V — František Antonín TINGL (ed.): Libri confirmatorum V. Praha 1865

LC VII — Josef EMLER (ed.): Libri confirmatorum VII. Praha 1886

LE I — Klement BOROVIČ (ed.): Libri erectionum archidiocesis pragensis I. Praha 1873

LE II — Klement BOROVIČ (ed.): Libri erectionum archidiocesis pragensis II. Praha 1878

LE IV — Klement BOROVIČ (ed.): Libri erectionum archidiocesis pragensis IV. Praha 1883

MBV III — Bedřich JENŠOVSKÝ (ed.): Monumenta Vaticana res gestas Bohemicas illustrantia III. Praha 1944

MBV V — Kamil KROFRA (ed.): Monumenta Vaticana res gestas Bohemicas illustrantia V. Praha 1903

MARTÍNEK/MARTÍNKOVÁ 1996 — Zdeněk MARTÍNEK / Lenka MARTÍNKOVÁ (ed.): Privilegia civitatis regalis Pilgramiensis – Privilegia královského města Pelhřimova. Pelhřimov 1996

MARTÍNKOVÁ 2009 — Lenka MARTÍNKOVÁ: Rozličná podání z dob minulých a přítomných. Zaznamenal P. Vojtěch Holý, děkan, L. P. 1883. Pelhřimov 2009

RBM I — Karel Jaromír ERBEN (ed.): Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Maraviae. Praha 1855

RDP — Václav Vladivoj TOMEK (ed.): Registra decimarum papalium. Praha 1873

Literatura:

BĚLOHLAV 1908 — Josef BĚLOHLAV a kol.: Království české II., Jihovýchodní Čechy. Praha 1908

ČELAKOVSKÝ 1890 — Jaromír ČELAKOVSKÝ: O domácích a cizích registrech, zvláště o registrech české a jiných rakouských dvorských kancelářích. Praha 1890

ČELAKOVSKÝ 1890a — Jaromír ČELAKOVSKÝ: Pichmanovské paměti pelhřimovské z r. 1691. In: Památky archeologické a místopisné XV, 1890, 233

DOBIÁŠ 1927 — Josef DOBIÁŠ: Dějiny královského města Pelhřimova a blízkého okolí I. díl. Pelhřimov 1927

DOBIÁŠ 1950 — Josef DOBIÁŠ: Dějiny královského města Pelhřimova a blízkého okolí III/1 díl. Pelhřimov 1950

DOBIÁŠ 1932 — Josef DOBIÁŠ: Pelhřimovské kostely. In: Eucharistický kongres v Pelhřimově L. P. 1932. Pelhřimov 1932, 5–9

DOBIÁŠ 1924 — Josef DOBIÁŠ: Příspěvky ke stavební historii děkanského chrámu pelhřimovského. In: Týdeník z Českomoravské vysočiny, č. 36, 1924, 1–2; č. 37, 1924, 1–2; č. 38, 1924, 1–2

DOBIÁŠ 1926 — Josef DOBIÁŠ: Z dějin Pelhřimovských. In: Národní listy 1926, č. 174. Příloha „Krajinská výstava v Pelhřimově“, 1–2

DURDÍK/BOLINA 1996 — Tomáš DURDÍK / Pavel Bolina: Hrady pražského biskupství (arcibiskupství). In: Archaeologia historica: sborník příspěvků přednesených na 27. celostátní konferenci archeologů středověku s hlavním zaměřením na středověký laický a církevní svět. Hradec Králové 16.–20. října 1995. Brno 1996

HRUBÝ 2004 — Petr HRUBÝ: Pelhřimov, Masarykovo náměstí 18. Zpráva o provedení záchranného archeologického výzkumu. A 019/2004. Archaia Brno o.p.s.

KAŠIČKA/LANCINGER 1999 — František KAŠIČKA / Luboš LANCINGER: Městský hrad v Pelhřimově a jeho proměny. In: Zprávy památkové péče VIX, č. 10, 1999. 351–355

KRIŠTŮFEK 1929 — Eduard KRIŠTŮFEK: Vývoj národního školství okresu pelhřimovského v zrcadle školních kronik. In: Vlastivědný sborník českého jihovýchodu 1929, č. 8, s. 4

KUČA 2002 — Karel KUČA: Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, 5. díl Par–Pra. Praha 2002

LÍBAL 2001 — Dobroslav LÍBAL: Katalog gotické architektury v České republice do husitských válek. Praha 2001

OTTO 1892 — Jan OTTO: Čechy, VIII Tábořsko. Praha 1892

OTTO 1902 — Jan OTTO: Ottův slovník naučný, Praha 1902

MARTÍNKOVÁ 1996 — Lenka MARTÍNKOVÁ: Vznik a počátky Pelhřimova. Teze k přednášce 6. února 1996. Pelhřimov 1996

MARTÍNKOVÁ 2004 — Lenka MARTÍNKOVÁ: Pelhřimov v pozdním středověku. Část 1.
In: Vlastivědný sborník Pelhřimovska XXIV, 2004, 26–41

MARTÍNKOVÁ 2004 — Lenka MARTÍNKOVÁ: Pelhřimov v pozdním středověku. Část 2.
In: Vlastivědný sborník Pelhřimovska XXVI, 2005, 13–54

NEJEDLÝ 1907 — Zdeněk NEJEDLÝ: Počátky husitského zpěvu. Praha 1907

PETRŮ 1901 — Václav PETRŮ: Z pamětí královského města Pelhřimova. Pelhřimov 1901

PELTAN 2017 — Václav PELTAN: Posvátná místa královského města Pelhřimova.
Pelhřimov 2017

POLESNÝ/WIRTH 1911 — Karel POLESNÝ / Zdeněk WIRTH: Pelhřimov. Pelhřimov 1911

SEDLÁČEK 1931 — August SEDLÁČEK: Hrady, zámky a tvrze království českého. Praha
1931

SCHALLER 1790 — Jaroslav SCHALLER: Topographie des Königreichs Böhmen. XIV,
Taborer Kreis. Praha 1790

SOMMER 1842 — Johann Gottfried SOMMER: Das Königreich Böhmen: statistisch-
topographisch dargestellt. XX, Taborer kreis. Praha 1842

SOUKUP 1903 — Josef SOUKUP: Soupis památek uměleckých a historických
v politickém okrese Pelhřimovském. Praha 1903

TRAJER 1862 — Johann TRAJER: Historisch-statistische Beschreibung der Diocese
Budweis. Budweis 1862

VLNAS 2013 — Vít VLNAS: Jan Nepomucký: česká legenda. Praha 2013

WINTR 1892 — Zdeněk WINTR: Kulturní obraz českých měst. Praha 1892

Přílohy

Obrazová příloha

1. **Pelhřimov**, kostel sv. Bartoloměje, poloha kostela v rámci historického jádra města (foto Mapy.cz, všechna další vyobrazení autor)
2. **Pelhřimov**, kostel sv. Bartoloměje, poloha kostela v rámci historického jádra města, stav kol. 1375
3. **Pelhřimov**, kostel sv. Bartoloměje, předpokládaný půdorys původního kostela Panny Marie ve stavu po r. 1300 (světle červená) promítnutý do nynějšího půdorysu kostela.
4. **Pelhřimov**, kostel sv. Bartoloměje, pohled od západu
5. **Pelhřimov**, kostel sv. Bartoloměje, pohled od východu
6. **Pelhřimov**, kostel sv. Bartoloměje, podkroví jižní boční lodi. Stěna hlavní lodi s dvěma prolomenými okny původní baziliky
7. **Pelhřimov**, kostel sv. Bartoloměje, detail ostění ranně gotického okna
8. **Pelhřimov**, kostel sv. Bartoloměje, ranně gotické okno, kol. 1300
9. **Pelhřimov**, kostel sv. Bartoloměje, ranně gotické okno v původní velikosti
10. **Pelhřimov**, kostel sv. Bartoloměje, gotická omítka pod krovem severní boční lodi, před 1420
11. **Pelhřimov**, kostel sv. Bartoloměje, detail ostění ranně gotického okna
12. **Pelhřimov**, kostel sv. Bartoloměje, spára na styku presbytáře a hlavní lodi
13. **Pelhřimov**, kostel sv. Bartoloměje, odlehčovací oblouk ve zdivu východního průčelí věže
14. **Pelhřimov**, kostel sv. Bartoloměje, detail styku vých. průčelí věže a jižní zdi hl. lodi
15. **Pelhřimov**, kostel sv. Bartoloměje, svorník klenby východního pole severní lodi, poč. 14. stol.
16. **Pelhřimov**, kostel sv. Bartoloměje, konzoly klenby (střední a pův. nárožní) severní lodi
17. **Pelhřimov**, kostel sv. Bartoloměje, svorník klenby svorník východního pole jižní lodi, pol. 14. stol.
18. **Pelhřimov**, kostel sv. Bartoloměje, konzoly klenby jižní lodi, pol. 14. stol.
19. **Pelhřimov**, kostel sv. Bartoloměje, západní pole jižní lodi
20. **Pelhřimov**, kostel sv. Bartoloměje, svorník klenby západního pole jižní lodi, pol. 14. stol.

21. **Pelhřimov**, kostel sv. Bartoloměje, stav po r. 1300, jižní strana.
22. **Pelhřimov**, kostel sv. Bartoloměje, stav po r. 1300, západní a východní strana.
23. **Pelhřimov**, kostel sv. Bartoloměje, stav po r. 1300, severní strana.
24. **Pelhřimov**, kostel sv. Bartoloměje, stav před r. 1400, východní strana.